

XƏZƏR UNİVERSİTETİ

Fakultə: Təbiət Elmləri, Sənət və Texnologiya Yüksək Təhsil

Departament: Psixologiya

İxtisas: Ümumi psixologiya

MAGİSTR TEZİSİ

Mövzu: Uşaqların doğum sırasının və bacı – qardaş sayının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinə təsiri

Magistrant: Sevanə Həsənova

Elmi rəhbər: Ph.D. Ramiyyə Cavadova

Bakı-2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ƏDƏBİYYAT İCMALI	7
1.1. AİLƏ VƏ UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI	7
1.1.1. Ailə və onun sosial – psixoloji analizi.....	7
1.1.2. Şəxsiyyətin inkişafının əsas mərhələləri.....	17
1.1.3. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri.....	23
1.2. SİBLİNQ MÖVQEYİ VƏ SAYININ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ	29
1.2.1. Bacı – qardaş münasibətlərinə dair əsas nəzəri yanaşmalar.....	29
1.2.2. Ailədə doğum sırası anlayışı	34
1.2.3. Doğum sırasının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına təsiri.....	36
1.2.4 Ailədə uşaq sayı şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amil kimi.....	38
II FƏSİL. TƏDQIQATIN APARILDIĞI YER, METOD VƏ METODİKALAR	40
2.1. Tədqiqatın keçirildiyi yer	40
2.2. Tədqiqatda istifadə olunan material və metodlar.....	40
III FƏSİL. ALINAN NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ	43
3.1. Eksperimental tədqiqatın nəticələrinin təhlili	43
NƏTİCƏLƏR	59
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	62
Əlavələr	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnsanın öz ailəsində doğulduğu sıra fərdin şəxsiyyətinin, xarakterinin, intellektinin inkişafında mühüm rol oynayır. Ailə mühiti uşağın ilk qrup təcrübəsidir və uşağın öz ailəsindəki rolu uşağın fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına təsir göstərir. Ailələrdə uşaqlar valideynləri və bacı-qardaşları üçün nəyin dəyərli və mənalı olduğunu öyrənirlər və ailədə öz şəxsi yerlərini tapmazdan əvvəl bacı-qardaşları ilə müxtəlif rollar uğrunda yarışirlar. Uşaqlar öz ailələrində sosiallaşdıqca, özləri üçün bir mövqe tuturlar və heç bir iki uşaq hətta əkiz olsalar belə, özləri üçün eyni mövqe yaratmazlar. Bir hadisənin müəyyən bir uşağın psixoloji inkişafında malik olacağı məna, yalnız həmin uşağın hadisəni şərh etməsindən asılıdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ilk övladlar ailədə özünəməxsus mövqeyə malikdirlər. Ən böyük uşaq ailə sistemində birinci yeri seçir. Böyük uşaq tez-tez valideynlərini razı salmaq cəhdində sarsılmaz səy kimi əks olunur. Bu, adətən məktəbdə müvəffəqiyyət və məsuliyyətli davranış vasitəsilə ənənəvi şəkildə edilir. Onlar uşağın digər bacı və qardaşları ilə müqayisədə daha vicdanlı və nailiyyətli kimi qəbul edilir. Əslində, ilk doğulan uşaqların bir sıra şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə ağıllı, itaətkar, sabit və məsuliyyətli kimi xüsusiyyətlər daxildir. İlk doğulan uşaq üçün ailə mühitinin ekstraversiya, yetkinlik və intellekt kimi aspektlərdə uşağın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə təsir etdiyi güman edilir. İlk doğulan uşaq tez-tez valideynlərindən həddindən artıq qorunma və müdaxilə hissi ilə qarşılaşır. İlk doğulan uşaqlar adətən introvert və yaşlarına görə nisbətən yetkin olurlar. Bu, qismən ilk doğulan uşaqların böyüklərlə daha çox vaxt keçirmələri ilə əlaqədar ola bilər, buna görə də onların daha sürətli böyüməsi təbiidir. İlk doğulanlar daha çox ana və ata iştirakına məruz qalırlar, çünki diqqəti bölüşdürəcək başqa uşaqlar yoxdur. Bu uşaqlar yüksək motivasiyalı və tez-tez mükəmməlliyə meyillidirlər ki, bu da öz növbəsində akademik nailiyyətlərə təsir göstərir. İlk doğulanlar qardaşlarından daha perspektivli görünürlər və nailiyyətləri üçün çox səylə çalışırlar.

Tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, ilk və son doğulan uşaqlara nisbətən ortancıl uşaqların daha az qarşılıqlı əlaqədə olduqlarına və daha az diqqət aldıklarına inanılır ki, bu da bu uşağın özünə hörmətinə mənfi təsir göstərir. İlk uşağın üstünlüyünə və ən kiçik uşağın diqqəti cəlb etməsinə malik olmadığından, ortancıl uşaqlar öz ailələrində əhəmiyyətini “sıxılmış” hiss edə bilərlər. Çox vaxt ortancıl övladlarda özlərini xüsusi və ailələrinin diqqətinə layiq hiss etmələrinə səbəb heç bir şey yoxdur. Bu uşaqlar həyatlarının həddən artıq diqqətlə araşdırıldığını hiss edirlər və öz muxtariyyətlərini ailədən kənarında axtarırlar. Ortancıl uşaq “üsyancı” kimi çıxış edərək reaksiya verir. Ortancıl uşaqların çox paxıl olduqlarına və rollarından qaçmağa çalışdıqlarına inanılır.

Sonuncu doğulan uşaqların ən yaradıcı, emosional, ekstravert, itaətsiz, məsuliyyətsiz və danışan uşaqlar olduğuna inanılır. Bu uşaqlar ilk doğulan uşağın yüksək statusuna müqavimət göstərmək üçün daim mübarizə aparan, eyni zamanda valideynlərinin gözündə özlərini fərqləndirmək üçün alternativ yollar axtaran kimi təsvir edilmişdir. Sonuncu doğulan uşağın inkişaf etdirdiyi ailə sisteminə uyğun olaraq, bu uşağın yetkin xarakteri tez-tez empatik şəxsiyyətlərə uyğun üslub, unikallığa can atma və həm bərabərlik, həm də anti-avtoritar olan siyasi baxışlarla fərqlənir.

Bütün sadalanan ailədaxili münasibətlər, doğum sırasının ailədə və cəmiyyətdə şəxsiyyətin inkişafında rolu ilə bağlı aparılan araşdırmalar dissertasiya işini aktual edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Doğum sırasının və bacı-qardaşların sayının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına təsiri bir neçə onilliklər ərzində inkişaf psixologiyası və ailə tədqiqatları sahələrində mühüm diqqət mərkəzində olmuşdur. 20-ci əsrin əvvəllərində Alfred Adlerin təməl işi ilk dəfə qardaş mövqeyinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə potensial təsirini vurğuladı, ilk, ortancıl və son doğulan uşaqların hər birinin fərqli ailə rolları və təcrübələri səbəbindən unikal xüsusiyyətlər inkişaf etdirdiyini təklif etdi. Adlerin nəzəriyyələri daha sonra Frank J. Sulloway kimi tədqiqatçılar tərəfindən genişləndirildi, o, doğum sırasının qardaş rəqabəti və fərqləndirmə mexanizmləri vasitəsilə şəxsiyyətə təsir etdiyini irəli sürdü.

Bu erkən töhfələrə baxmayaraq, mövzu daha mürəkkəb metodologiyaları və müxtəlif nəzəri çərçivələri özündə birləşdirən müasir tədqiqatlarla inkişaf etməyə davam etdi. Tədqiqatçılar bacı-qardaş dinamikasının nüanslarını daha yaxşı başa düşmək üçün uzununa tədqiqatlar, meta-analizlər və mədəniyyətlərə uyğun müqayisələrdən istifadə ediblər. Bu tədqiqatlar digərləri arasında liderlik, nailiyyət yönümlülük, sosial bacarıqlar və risk alma davranışları da daxil olmaqla, geniş spektrli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini araşdırıb.

Doğum sırasına əlavə olaraq, ailədəki bacı-qardaşların sayı şəxsiyyətin inkişafını başa düşmək üçün kritik bir dəyişən kimi ortaya çıxdı. Daha böyük ailə ölçüləri çox vaxt fərdi şəxsiyyətləri daha da formalaşdırma bilən daha mürəkkəb sosial qarşılıqlı əlaqələri və resursların bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Alimlər valideyn diqqəti, sosial-iqtisadi vəziyyət və mədəni kontekst kimi amilləri nəzərə alaraq, inkişaf nəticələrinə təsir etmək üçün ailə ölçüsünün doğum sırası ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu araşdırıblar.

Əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunsa da, əlavə tədqiqata ehtiyacı olan sahələr qalmaqdadır. Məsələn, doğum sırası və bacı-qardaş sayının cins, sosial-iqtisadi status və mədəni mənşə kimi digər demografik dəyişənlərlə kəsişməsi daha dərin araşdırma tələb edir. Bundan əlavə, bacı-qardaş münasibətlərinin böyüklərin şəxsiyyətinə və həyat nəticələrinə potensial uzunmüddətli təsirləri hələ tam başa düşülməmişdir.

Bu dissertasiya həm doğum sırasının, həm də bacı-qardaşların sayının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına necə təsir etdiyini hərtərəfli təhlil etməklə mövcud tədqiqatlara əsaslanmaq məqsədi daşıyır. Müxtəlif nəzəri perspektivləri və empirik tapıntıları birləşdirərək, bu iş bu təsirli ailə amillərinin daha vahid anlayışını təklif etməyə çalışır.

Tədqiqatın predmeti: Bu tədqiqatın predmeti doğum sırası və bacı-qardaş sayının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiridir.

Tədqiqatın obyektı: Tədqiqatın obyektı ailə vahidlərindəki uşaqlar, habelə onların bacı-qardaşlar arasındakı mövqeləridir.

Tədqiqatın məqsədi: Bu araşdırmanın məqsədi uşağın şəxsiyyətinin inkişafında doğum sırası və bacı-qardaş sayının oynadığı rolu araşdırmaq və aydınlaşdırmaqdır. Bu tədqiqat müxtəlif bacı-qardaş mövqeləri və ailə ölçüləri ilə əlaqəli xüsusi şəxsi keyfiyyətləri müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Uşaqlarda aqressivlik səviyyəsi doğum sırası və bacı – qardaş sayına əsasən bir – birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Bundan başqa əlavə fərziyyə irəli sürülmüşdür:

- Doğum sırası və bacı-qardaşların sayı uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İlk doğulan uşaqların orta və son doğulan uşaqlarla müqayisədə fərqli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini nümayiş etdirəcəyi və böyük ailələrdən olan uşaqların kiçik ailələrdən olanlara nisbətən fərqli şəxsi keyfiyyətlər nümayiş etdirəcəyi fərz edilir.

Tədqiqatın vəzifələri.

1. Ailənin dinamikası və şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı elmi ədəbiyyat araşdırması aparmaq.
2. Qardaş münasibətləri və doğum sırasına nəzəri yanaşmaları təhlil etmək.
3. Doğum sırasının və bacı-qardaşların sayının şəxsiyyətin inkişafına təsirini araşdıran bir tədqiqat işinin hazırlanması və həyata keçirilməsi.
4. Müxtəlif sayda uşaqları olan ailələrdən məlumat toplamaq və təhlil etmək.
5. Nəticələri şərh etmək və şəxsiyyətin inkişafı nəzəriyyələri üçün onların nəticələrini qiymətləndirmək.
6. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən gələcək tədqiqatlar və praktik tətbiqlər üçün tövsiyələr vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi onun integrativ yanaşmasındadır, çoxlu nəzəri perspektivləri və empirik məlumatları birləşdirərək bacı-qardaş mövqeyinin və ailə ölçüsünün şəxsiyyətin inkişafına necə təsir etdiyinə dair nüanslı anlayışı təmin edir. Bu

tədqiqat həm də bacı-qardaş dinamikasının az tədqiq edilmiş aspektlərini və onların şəxsi keyfiyyətlərə uzunmüddətli təsirlərini tədqiq etməklə mövcud ədəbiyyatdakı boşluqları doldurmağa çalışır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onun inkişaf psixologiyası və ailə tədqiqatları üzrə biliklər toplusuna töhfə vermək potensialından ibarətdir. Doğum sırası, bacı-qardaş sayı və şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqəyə dair yeni anlayışlar təqdim etməklə, bu tədqiqat şəxsiyyət inkişafının mövcud modellərini və nəzəriyyələrini təkmilləşdirə bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Bu tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun təhsil və klinik şəraitdə tətbiqini əhatə edir. Qardaş-bacı dinamikasının şəxsiyyətə necə təsir etdiyini başa düşmək pedaqoqlara, psixoloqlara və valideynlərə uşaqların inkişafı üçün daha çox dəstəkləyici mühit yaratmağa kömək edə bilər. Əlavə olaraq, tapıntılar müəyyən bacı-qardaş mövqelərinin və ya ailə ölçülərinin potensial mənfi təsirlərini azaltmağa yönəlmiş müdaxilələr barədə məlumat verə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun olaraq Müasir Azərbaycan Psixoloqları İctimai Birliyində “Ailə sosial – psixoloji problem kimi” başlıqlı məqalə çap edilmişdir.

İşin strukturu. Giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarətdir.

I FƏSİL. ƏDƏBİYYAT İCMALI

1.1. AİLƏ VƏ UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

1.1.1. Ailə və onun sosial – psixoloji analizi

Ailə bir çox elmlərin (sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, demografiya, tibb, pedaqogika, siyasət, hüquq və s.) tədqiqat obyektinə görə mövzunun tədqiqində metodoloji yanaşma qismində elmlərarası metodoloji prinsip əsas götürülməlidir. Müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmış ekspertlər qrupu ilə dərinləşdirilmiş müsahibələrin aparılması ailə problemlərinə müxtəlif baxış bucaqlarının və ailə məsələlərinin çoxsaylı cəhətlərinin öyrənilməsinə, səlahiyyətli şəxslərdən götürülmüş təfərrüatlı məlumatlar hesabatın nəticələrin zənginləşməsinə və tövsiyələrin əsaslandırılmasına mühüm töhfə verib. Ailə və nikah problemlərinin tədqiqat qrupu tərəfindən kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının tətbiqi Azərbaycana müasir dövrdə ailə münasibətlərinin transformasiyasının, gender və ailə məsələlərinin vəziyyətini araşdıran yerli və xarici alimlərin, beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi tədqiqatların, icmal və dəyərləndirmələrin ümumiləşdirilməsinə imkan verir. Azərbaycan ailəsinin son 10 illiklərdə keçdiyi mərhələnin keyfiyyət əsaslı təhlil dinamikasını, hazırkı vəziyyətini səciyyələndirən dövlət ailə siyasəti ilə bağlı qəbul edilmiş qanunvericilik və tənzimləyici sənədlərin, dövlət statistika komitəsinin həmçinin yerli və xarici tədqiqatçıların təhlillərinin nəzərdən keçirilməsi əsasında gəlinmiş nəticələr öz əksini tapır. Bu illər ərzində Azərbaycanda beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən gender, ailə, qadın və uşaq hüquqları, məişət zorakılığı və s. mövzularda bir sıra layihələr həyata keçirilmiş, sorğu və tədqiqatlar aparılmışdır.

Aparılan bu tədqiqatlar konkret layihə məqsədlərinə xidmət etmiş, eyni zamanda qabaqcıl xarici ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdə müxtəlif sahələrdə mövcud olan məlumatlar bazası, təfərrüatlı statistika və data-baza ilə bağlı mövcud olan boşluqları aradan qaldırmağa zəmin yaratmışdır.

Ailə nədir mövzusunda araşdırma apardıqda hər kəsə məlum olan belə bir tərif qarşımıza çıxır: *“Ailə cəmiyyətin bir-birinə qan, emosional və hüquqi bağlarla bağlı olan insanlardan ibarət olan ən kiçik sosial vahidi hesab olunur.”* Cəmiyyətin ən kiçik struktur vahidi olan ailə müasir cəmiyyətlərdə nikah vasitəsilə qurulur.

Ailə anlayışı insanların birlikdə yaşaması üzərində qurulan, müxtəlif funksiyaların yerinə yetirən və özündə bəzi problemləri ehtiva edən bir anlayışdır. Dəyişən həyat standartlarına və sosial quruluşa baxmayaraq ailə anlayışı öz əsas funksiyalarını qoruyub saxlayır. Ailənin özünəməxsus funksiyaları vardır. Funksiya sözünün mənası (*funtio-latin sözüdür*) fəaliyyət, icra deməkdir. Ailə anlayışının funksiyalarını qeyd etməzdən öncə nəzərə çatdırmaq lazımdır

ki, ailənin funksiyaları dedikdə onun həyat fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri nəzərdə tutulur. Bu funksiyalar aşağıdakılardır: (Hayka, 1977)

1. Reproduktiv funksiya – ailənin reproduktiv funksiyası dedikdə ailə üzvlərinin uşaq planlaması nəzərdə tutulur. Yəni onlar neçə uşaq istəyirlər, ailənin inkişafını necə planlayırlar? İlk baxışda bəsit görünən bu suallar ailənin reproduktiv funksiyasını məzmununu tam şəkildə ifadə edir. Ailədə olan uşaq sayı ailənin həyat tərzinə, onun inkişafına bilavasitə təsir edir.

2. Təsərrüfat-iqtisadi funksiya – bu funksiya ailənin inkişafına təsir edən maddi şəraitin təmin edilməsi, ailə üzvlərinin bir çox tələbatının, eyni zamanda maddi tələbatlarının ödənilməsi, ailə büdcəsinin tənzim edilməsi, ailənin idarə oluması ailə üzvlərinin fiziki olaraq gümrəh və sağlam olmalarına qarşılıqlı köməyin göstərilməsi kimi əsas cəhətləri özündə birləşdirir.

3. Tərbiyəvi funksiya – digər funksiyalar kimi bu funksiya da olduqca mühümdür. Ailədə tərbiyə anlayışı həm böyüklərə, həm də kiçiklərə şamil olunur. Ailədə valideynlər gənc nəslin tərbiyəsinin formalaşmasında xüsusi rola malikdirlər.

4. Bərpaedici funksiya – ailə hər bir insan üçün psixoterapevtik və sağlamlaşdırıcı mühitdir. (Hayka, 1977)

Şəxsiyyəti həyata hazırlayan mühüm sosial quruluş kimi ailə çox böyük təsirə malikdir. Cəmiyyətin inkişafı üçün sağlam ailədaxili münasibətlər olduqca vacibdir. Ona görə də ailənin funksionallığına və sağlamlığına təsir edən amilləri araşdırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, psixi sağlamlığa təsir edən ailə dinamikalarından biri mənəviyyətdir. Mənəviyyət psixi sağlamlığa müsbət təsir göstərir. Fərdi kontekstdə mənəviyyəti qiymətləndirən çoxlu araşdırmalar var. Bununla yanaşı psixoloji tədqiqatlarda mənəviyyət ailə daxilində də araşdırılmışdır. Mənəviyyət ailə münasibətlərinə, o cümlədən ər-arvad münasibətlərinə təsir göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən ailəyə müxtəlif aspektlərdə təsir edən mənəviyyətin da psixoloji konsultasiya prosesinə daxil edilməsi vacibdir.

Ailənin rifahını öyrənmək və onun amillərini müəyyən etmək üçün müxtəlif növ göstəricilərdən istifadə olunur. Cowan qeyd edir ki ailənin rifahı ər-arvad tərəfindən sosial və fərdi funksiyaların yerinə yetirilməsinin xarakteri və dərəcəsini, ər-arvadın münasibətlərdən məmnunluq dərəcəsini əhatə edir (Cowan, C. P., & Cowan, P. A., 2019).

M. Demir hesab edirdi ki, nikahın uğuru ailə üzvlərinin, həm ümumi, həm də fərdin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nə dərəcədə nail olması ilə qiymətləndirilir (Demir.M, 2021). Ailənin rifahı sağlam ailə anlayışı ilə əlaqələndirilir. Burada ailə sağlamlıq meyarlarını nəzərdən keçiririk:

- ailə dəyərlərinin oxşarlığı,

- funksional-rol ardıcılığı,
- sosial rol adekvatlığı,
- emosional məmnunluq
- ailənin uzunömürlülüüyü arzusu.

Onların təzahür xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, biz ailə dəyərlərinin oxşarlığını və ya fərqliliyini, ailə həyatının norma və qaydalarına baxış və münasibətlərin birliyini və ya uyğunsuzluğunu vurğulamalıyıq (Johnson.S.M, 2016).

Bu gün biz ailə üzvləri arasında ailə münasibətlərinə dağıdıcı təsir göstərən dəyər oriyentasiyalarının, maraq və inancların qütbləşməsi ilə üzləşmişik. Funksional-rol ardıcılığı ailədə qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərini - qarşılıqlı yardım, qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı inamı təmsil edir. Ailədə sabitlik bir sistem olaraq qurulur. Sosial rolun adekvatlığı ailədəki rollar və ailə gözləntilərinin ardıcılığı ilə müəyyən edilir. Hər bir ailə üzvü yerinə yetirilməli olan rollarını müəyyən edən bir mövqedədir. Ata lider, çörək verən, qadın ana, evdar qadın kimi görünür. Bununla belə, sosial təcrübənin mənimsənilməsi zamanı bir şəxs getdikcə daha tez-tez fərdi və ailədə gözlənilən rol arasında münaqişəyə girir ki, bu da ailəyə və ondakı münasibətlərin təbiətinə birbaşa təsir edir, tarazlığı pozur. Ailə üzvləri bir-birini qəbul edib hörmət etdikdə emosional məmnunluq əldə edilir. Ailədaxili emosional əlaqə də bir nəticəyə yönəlmiş birgə fəaliyyətlə təmin edilir. Emosional məmnunluğun əldə edilməsinə kömək edən əsas amillər bunlardır:

- təhsil səviyyəsi,
- evlilik motivləri,
- nikah münasibətlərinin xarakteri,
- uşaq tərbiyəsinin bir üslubu.

Ailə həyatının bu amillərində ziddiyyətlərin olmaması ailənin nizamsızlığına səbəb olan münaqişəli vəziyyətlərin riskini azaltmağa kömək edir.

Ailənin uzunömürlülüüyü ümumi məqsədlər, birgə planlaşdırma və nailiyyətləri nəzərdə tutur. Eyni zamanda ailənin və müvafiq olaraq onun hər bir üzvünün ehtiyac və maraqları nəzərə alınır. Ehtiyacların və ya maraqların uyğunluğu olmadıqda, parçalanma yaranır.

Ailə quruluşu, ailənin inkişaf mərhələləri və rol təyinatları kimi parametrlər də daxil olmaqla, nikah münasibətlərinin xarakteri ailənin öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə səmərəliliyi baxımından da nəzərdən keçirilir. Evlilik münasibətlərinin bu xüsusiyyətləri ailənin emosional və psixoloji rifahının dərəcəsinə təsir göstərir. Ehtiyacların ödənilməsi bilavasitə ailənin öz funksiyalarını yerinə yetirməsini əks etdirir. Məsələn, fizioloji ehtiyaclar iqtisadi - gündəlik və cinsi - erotik funksiya ilə əlaqələndirilir. Hər bir insanın öz ehtiyac

iyerarxiyası var. Biz J. Smith tərəfindən ehtiyacların təsnifatını əsas götürürük (Smith, J., & Hamon, R.R., 2017). Təsnifata görə, ehtiyacların yeddi sinfi doğuşdan bir insanı müşayiət edir:

- ✓ fizioloji (üzvi ehtiyaclar),
- ✓ təhlükəsizlik ehtiyacları,
- ✓ aidiyyət və sevgi ehtiyacları,
- ✓ hörmət ehtiyacları (şərəf),
- ✓ koqnitiv ehtiyaclar,
- ✓ estetik ehtiyaclar,
- ✓ özünü reallaşdırma ehtiyacları.

Ehtiyacların ödənilməməsi hər bir ailə üzvünün inkişafına təsir edir, özünə hörmətin aşağı düşməsinə və sosiallaşma bilməməsinə səbəb olur.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bu ehtiyaclar ödənildikdə motivasiya və psixoloji rifah yüksək səviyyədə olur.

Ailə məmnuniyyəti amilləri kimi funksiyalar haqqında düşüncəmizi davam etdirərək, aşağıdakı növləri ayırd etmək olar:

- ✓ tək-cə uşaqlarla ünsiyyəti, onların tərbiyəsini deyil, həm də fərdi atalıq və analıq ehtiyaclarını ödəməyi nəzərdə tutan təhsil funksiyası;
- ✓ Məişət funksiyası – ailə üzvlərinin maddi tələbatının ödənilməsi (yemək, sığınacaq və s.), sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi. Ailə sərf olunan enerjini bərpa edir.
- ✓ Ailə üzvlərinin rəğbət, hörmət, tanınma, emosional dəstək, psixoloji müdafiə ehtiyaclarını ödədiyi emosional funksiya. Bu funksiya ailə üzvlərinin emosional vəziyyətini dəstəkləməyə imkan verir və onların psixi sağlamlığını gücləndirir.

Mənəvi (mədəni ünsiyyət) funksiyası asudə vaxt ehtiyaclarını ödəmək və qarşılıqlı mənəvi zənginləşmədir. Bu funksiyanı yerinə yetirərkən cəmiyyət üzvlərinin mənəvi inkişafı baş verir.

- İlk sosial nəzarət funksiyası, ailə üzvlərinin sosial normalara riayət etməsini təmin etmək, nəzarətin effektivliyi məmnunluq səviyyəsini müəyyən edir;
- -Seksual-erotik funksiya - ailə üzvlərinin cinsi-erotik tələbatının ödənilməsi, cəmiyyətin bioloji çoxalmasının təmin edilməsidir.

Beləliklə, A.A. Zayçev, həyat yoldaşlarının funksional-rol ardıcılığının ailənin rifahının əsası olduğuna inanaraq, ailənin funksiyalarına uyğun olaraq nikah rolları sistemini müəyyənləşdirir (Зайцев А.А., 2023):

- Ailənin maddi təminatına cavabdehdir. Bu rol ailənin ehtiyaclarını təmin etmək və rifah səviyyəsini saxlamaqdan ibarətdir.
- Sahibkar ev sahibəsidir. Bu rolu yerinə yetirərkən ər və ya arvad ərzaq alır, yemək

hazırlayır, rahatlıq yaradır, təmizlik və nizam-intizamı bərpa edir və s.

- Ailə əlaqələrinin saxlanması cavabdehdir. Bura ailə ayinlərində və mərasimlərində iştirak, qohumlarla ünsiyyətin təşkili və ailə üzvlərinin sosial inkişafına köməklik daxildir.
- Ailə subkulturasının təşkilatçısı. Rol qəbul edən ailə üzvü başqalarında müəyyən mədəni dəyərlər, müxtəlif maraqlar və hobbilər formalaşdırır.
- Əyləncə təşkilatçısı ailənin asudə vaxtının təşkilinə görə məsuliyyət daşıyır.
- Ailə psixoterapevti. Rol bütün ailə üzvləri ilə qurulmuş ünsiyyət tələb edir, sonra rolunu yerinə yetirən şəxs ailədəki hər kəsin şəxsi problemlərini həll etmək üçün tədbirlər görür.
- Sevgi tərəfdaşı. Rol tərəfdaşın həyatın intim sahəsindəki fəaliyyətini müəyyənləşdirir.
- Körpənin baxımına cavabdehdir. Rol uşağın həyatının ilk il yarımında fiziki və psixoloji rahatlığı təmin etməkdir.
- Tərbiyəçi. Rolun icrası zamanı ailə üzvü böyük uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına cavabdehdir.

E.V. Fomiçevaya görə, evlilik rollarının üç əsas növü var (Фомичева Е.В. ,2018):

- ənənəvi,
- mehriban,
- tərəfdaşlıq.

Ailədə ənənəvi rollar arvadın uşaq dünyaya gətirmək və böyütmək, ev yaratmaq və saxlamaq, ailəyə xidmət etmək, öz maraqlarını ərinin mənafeyinə tabe etmək, ərindən asılılıq və məhdudiyətlərə dözümlülük kimi vəzifələr daşdığına nəzərdə tutur. Bu tip rolda olan ər arvadına və uşaqlarına sədaqət, iqtisadi təhlükəsizlik, ailənin qorunması, nəzarət, mühüm qərarlar qəbul etmək, arvadına təslim olduğu üçün emosional minnətdarlıq və boşanma halında aliment təmin etməkdən məsuldur. Yoldaşlıq rolları qadının zahiri cəlbediciliyini qoruyub saxlamalı, intim sferada ərinə mənəvi dəstək verməli və onu qane etməli, əri üçün faydalı olan sosial əlaqələri saxlamalı, əri və qonaqları üçün maraqlı söhbətçi olmalı, asudə vaxtını təşkil etməlidir. Ər də öz növbəsində arvadını heyran edir, ehtiyaclarını təmin edir və onunla vaxt keçirir.

Tərəfdaşlıq rollarında, bərabərhüquqlu bir ailə, həm ər, həm də arvad ailəyə iqtisadi töhfə vermələri tələb olunur, uşaqlar üçün ümumi məsuliyyəti bölüşürlər və hər ikisi ev işlərini yerinə yetirirlər. Ər arvadının bərabər statusunu qəbul edir və onun qərarların qəbulunda bərabər iştirakına razıdır. Bu gün ənənəvi və bərabərlikçi bir ailənin xüsusiyyətlərinin qarışığı, həyat yoldaşları arasında rol mübadiləsi mövcuddur. Lakin rolların paylanması bütün müxtəlif

dəyişikliklərlə M.Y.Li həyat yoldaşları arasında ardıcılığın vacibliyini qeyd edir (Lee, M. Y., & Yip, K. S., 2020).

Tədqiqatçılar hesab edir ki, ailənin rifahı onun rolu mövzusunda fikir və onun şəxsiyyət keyfiyyətləri (müvafiq rolu yerinə yetirmək bacarığı) haqqında təsəvvürlərin ardıcılıq dərəcəsinə uyğun olaraq artır. Evlilikdə rolların uyğunsuzluğu ailə harmoniyasına nail olmağa mane olur. Məsələn, arvad ailə başçısı kimi çıxış etmək istəsə də, ər arvadın evdar qadın roluna uyğun olduğuna inanaraq bununla razılaşmasa və həyat yoldaşları bir kompromis tapmasalar, ailə başçısı və ya ayrılıq rolu üçün mübarizə aparacaqlar. E.V. Fomiçeva həmçinin yazırdı ki (Фомичева Е.В., 2018), ailədəki rollar yalnız əlaqələndirilməməlidir, əksinə, bir-birini tamamlamalıdır (əgər ər "ev müdrikidirsə, ailənin başqa bir üzvü "həvəsli pərəstişkardır").

Rolları onların həyat yoldaşları arasında uyğunluğu və məmnunluq dərəcəsi baxımından nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Həyat yoldaşlarının rol davranışının ardıcılığı, əsasən, tərəfdaşları ilə bağlı gözləntilərindən asılıdır. Gözləntilər üst-üstə düşsə, onların ardıcılığı və ya bir-birini tamamlaması haqqında danışıq. T. L Mixailovanın təklif etdiyi tamamlayıcılıq nəzəriyyəsi partnyorların ehtiyaclarının bir-birini tamamlamasında yatır, yəni ailə üzvlərinin bir-biri ilə bir çox xüsusiyyətlərinə görə oxşarlığından, həm də fərqliliklərdəki oxşarlıqdan söhbət gedir (Михайлова, Т.Л., 2017).

Rol gözləntilərinə aşağıdakılar daxildir:

- Bərabərlik yönümlü tərəfdaş: bərabər hüquq və vəzifələr gözləyir;
- Romantik partnyor: mənəvi harmoniya axtarır, güclü sevgi bağları yaratmağa çalışır; sevgi oyunlarını dəstəkləməkdən imtina ilə qarşılaşdıqda özünü aldanmış hiss edir;
- Valideyn partnyoru: "uşaq" mövqeyi tutan partnyorun qayğısına qalır və onu öyrədir;
- "Uşaq" partnyor: münasibətə kortəbiilik, kortəbiilik, sevinc gətirir, lakin zəiflik və acizlik nümayiş etdirməyə meyllidir;
- Rasional tərəfdaş: emosiyaları idarə edir, qaydalara əməl edir; o, öz qiymətləndirmələrində məsuliyyətli və ayıqdır, lakin tərəfdaşının təcrübələrini təyin edərkən səhv edə bilər;
- Yoldaş partnyor: gündəlik işləri paylaşa biləcəyi və həyatı yaşaya biləcəyi yoldaş, yoldaş, dost axtarır. O, romantik sevgiyə bənzəmir, ailə çətinliklərini qaçılmaz məsuliyyət kimi qəbul edir;
- Müstəqil tərəfdaş: münasibətlərdə partnyoru ilə məsafə saxlayır, münasibətlərdə həddindən artıq yaxınlıqdan qaçır, tələblərinə hörmət gözləyir.

Vurgulanmış gözləntilərə əsaslanan tərəfdaş birləşmələri bir-birini yaxşı tamamlaya bilər. Müstəqil tərəfdaş münasibətlərin inkişaf kursunu seçməklə və ona ciddi əməl etməklə rasional

tərəfdaşla evlənə bilər. Valideyn tərəfdaşı "uşaqlar" ilə münasibət quraraq xoşbəxt olacaq. Bununla belə, nikahda romantik partnyorla müstəqil olan arasında xas ziddiyyətlər var. Beləliklə, hesab edirik ki, həyat yoldaşlarının psixoloji rifahının amilləri:

- bütün ailə üzvlərinin ehtiyaclarının ödənilməsi;
- həyat yoldaşlarının rol ardıcılığı.

Ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, ailədən məmnunluq və ya narazılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində nikah münasibətləri mühüm rol oynayır. Qiymətləndirmə bir-biri ilə əlaqəli iki göstərici üzrə aparılır:

- ailə funksiyalarının effektivliyi
- ailə rollarının ardıcılığı.

Ailə quruluşu tarixi proses ərzində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məsələn, tək valideynli ailələrin sayı artmış, həmçinin iş, karyera, iqtisadi və s. kimi müxtəlif səbəblərə görə valideynlər yalnız 1 uşaq sahibi olmağa və ya ümumiyyətlə uşaq sahibi olmamağa üstünlük verməyə başlamışlar. Bununla belə ötən əsrə nisbətə boşanmaların sayı olduqca artmışdır. Ailə quruluşları bir ölkədən digər ölkəyə, bir cəmiyyətdən digər cəmiyyətə, bir bölgədən digər bölgəyə, təhsil səviyyəsinə, iqtisadi vəziyyətə və müxtəlif faktorlara bağlı olaraq dəyişir. İnsanların sayına və yaşayış vəziyyətinə görə ailələr quruluşca müxtəlif qruplara bölünür. Ailə quruluşunun inkişafına təsir edən əsas faktorlardan biri ailə tərkibinin sayıdır. Ancaq bəzi tədqiqatlarda bu faktor nəzərə alınmadığına görə tədqiqat tam şəkildə özünü doğrultmamışdır. Ailə daxilində üzvlərin sayına və ailənin quruluş strukturuna görə ailələr müxtəlif qrupa bölünür: 1. Nüvə ailə; 2. Geniş ailə; 3. Təkvalideynli ailələr; 4. Uşaqsız cütlüklər; 5. Birlikdə yaşayan cütlüklər; 6. Üç nəsil birlikdə yaşayan ailələr.

Nüvə ailəsi adətən valideynlərdən və uşaqlardan ibarət olan ailə qrupudur. "Nüvə ailə" termini XX əsrdə daha çox istifadə olunmaya başlamışdır. 1950, 1960, 1970-ci illərdə ABŞ-da ailə quruluşunun ən geniş yayılmış formasına çevrilmişdir. Zaman keçdikcə Şimali Amerikada nüvə ailələrinin sayı getdikcə azalmış, geniş ailə birləşmələrinin sayı isə artmışdır.

Geniş ailə valideynlər, nənə, baba və uşaqlardan ibarət ailə qrupudur. Nüvə ailənin evlənmiş uşaqları öz ailələri ilə birlikdə yaşayıb, geniş ailə qrupunu yaradır.

Təkvalideynli (natamam) ailələr boşanmış, ayrılmış və ya dul qadın yaxud kişinin övladı (övladları) ilə yaşadığı ailə qrupudur.

Uşaqsız cütlüklər evli və ya evli olmayan və uşaq sahibi olmayan cütlüklərin daxil olduğu ailə qrupudur.

Birlikdə yaşayan cütlüklər evli olmayan və birlikdə yaşayan cütlüklərin daxil olduğu ailə qrupudur.

Üç nəsil birlikdə yaşayan ailələr 1-ci, 2-ci, 3-cü nəsil üzvlərinin – yəni nənə-baba ilə yanaşı, həm də onların valideynlərinin birlikdə yaşadığı ailə qrupudur (Prakash, 2018).

Hər bir ailənin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Ailə universaldır:

- Hər bir ailənin öz dəyərləri və qaydaları vardır;
- Hər bir ailənin quruluş modeli var;
- Hər bir ailənin özünəməxsus həyat tərzinə malikdir;
- Hər bir ailənin başlıca funksiyaları fərqlidir.

2. Hər bir ailə müəyyən emosional təməl üzərində qurulur

Ailə xoşbəxtliyin və kədərin birlikdə paylaşıldığı mühitdir.

3. Ailənin sosiallaşma xüsusiyyəti

İnsanın ictimai həyata hazırlaşma prosesi ailədən başlayır. Ailə nizam-intizamın, vəzifə bölgüsünün, ictimai qaydaların və bunun kimi təməl biliklərin öyrənilməsi ən mühüm yerdədir.

4. Ailə üzvlərinin öhdəlikləri var

Valideyn və övlad rolları ilə yanaşı, ailə üzvlərinin iqtisadi ehtiyaclarını ödəmək, uşaq böyütmək, uşaqların valideynlərinə qarşı, həyat yoldaşlarının bir-birinə qarşı məsuliyyətləri də vardır.

5. Ailə sosial qanunlarla əhatə olunub

Nikah, övlad sahibi olmaq, nikahın davam etdirilməsi və xitam verilməsi kimi ailədaxili bir sıra proseslər müəyyən hüquqi və sosial qaydalarla müəyyən edilir.

Hər bir ailə quruluşunun özünəməxsus struktura malik olduğu kimi, hər bir ailə daxilində olan üzvlərin arasındakı münasibətlərin də özünəməxsus dinamikası var. İnsanın həyatı boyu sahib olduğu xarakteri, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və təfəkkür səviyyəsi onun böyüdüüyü ailənin və mühitin quruluşu ilə birbaşa bağlıdır. Ailə daxilindəki üzvlərin arasında olan münasibətlərinin formasına görə ailələr 2 qrupa bölünür: 1. Funksional 2. Disfunksional ailələr

1. Funksional ailədə ailə üzvləri arasında qarşılıqlı hörmət və sevgi hökm sürür. Bütün ailə üzvləri bir-birlərinin fikrinə hörmətlə yanaşır və bir-birlərini bütün şəraitdə qoruyurlar. Uşaqlar valideynlərinə, valideynlər isə həm bir-birlərinə, həm də uşaqlarına etibar edirlər. Valideynlər övladlarına xarici dünyaya, yəni ictimai cəmiyyətə hazırlamaq üçün bütün bilikləri və emosional dəstəyi ilə dəstək olurlar. Onlar yalnız emosiyaları, hissləri, sosial-mədəni dəyərləri övladlarına öyrətməklə qalmır, eyni zamanda övladlarının təhlükəsiz mühitdə böyüməsi və inkişafı üçün çalışırlar. Övladlarının təhsilləri ilə məşğul olurlar, onlara təhsillərində bütün şəraitlərdən rahatlıqla istifadə etməyi üçün imkan yaradırlar.

2. Disfunksional ailə - bu ailə tipində yuxarıda qeyd edilənlərin tam əksi olur. Belə ailələrdə böyüyən uşaqlar həyatı boyu keçirdiyi hər mərhələni müəyyən çətinliklə başa vurur. Ailədə daim münaqişələr, baxımsızlıq, kobud davranış nümunələri (təhqir, tənqid və s.) varsa, bu ailə zamanla öz funksiyasını itirir. Çox vaxt belə ailələrdə valideyn övladlarının ehtiyaclarını qarşılamaqda, onlara qayğı göstərməkdə laqeyd yanaşır, fiziki, psixoloji və hətta cinsi zorakılıqlar təzahür edə bilər. Disfunksional ailələrdə böyüyən, tərbiyə alan uşaqlar müntəzəm olaraq bu mühitə məruz qaldıqları üçün zaman keçdikcə bu vəziyyəti normal qəbul edir, bunun öhdəsindən necə gələcəklərini bilmirlər və bir çox hallarda öz şəxsi həyatlarında bu davranışları təkrarlayırlar. Valideynlərinin nəzarətindən kənar qalan bu uşaqlar yaşadıkları çətin vəziyyətlərdə kimə müraciət edəcəklərini və bunun öhdəsindən necə gələcəyini bilmirlər, valideynlərindən qorxdularını üçün onlardan kömək istəməyə çəkinirlər. Disfunksional ailə quruluşunun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Disfunksional ailələrdə uşaq və valideynlər arasında sevgi əksikliyi və güvənsizlik
- Valideynlərin övladları üzərində sağlam hakimiyyət qura bilməməsi;
- Valideynlərin uşaqlarına qarşı etinasızlıqları;
- Valideynlərin bir-biri ilə münasibətində sevgi, hörmət və etibarın olmaması;
- Ailə üzvlərinin uşaqlarının böyüməsi, inkişafı üçün təhlükəsiz mühit təmin etməməsi;
- Uşaqların böyüdükcə daim qorxu, narahatlıq hiss etməsi və emosional cəhətdən zəif olması (Prakash, 2018).

Disfunksional ailə strukturuna səbəb olan amillər:

Heç bir valideyn və bununla bağlı olaraq da heç bir ailə mükəmməl deyil. Qaçınılmaz haldır ki, doğulub böyüdüyümüz ailəni seçə bilmərik. İnsan həyatı boyu bir çox maneələr və çətinliklərlə qarşılaşır. Böyüklər də bu maneələrin üstəsindən gəlməyə çalışdıqca, sağlam, sevgi dolu ailə qurmaqda çətinlik çəkə bilirlər və ya aşağıdakı kimi bir çox başqa səbəblər disfunksional ailə quruluşuna səbəb ola bilər: (Bayramov, 2003)

1. Maddi çətinliklər – ailədə olan maddi sıxıntılar valideynlərə olduqca pis təsir edir. Maddi sıxıntı ailə üzvləri üçün əlavə təzyiq altına girmə səbəbi kimi çıxış edir. Valideynlərin hiss etdiyi güclü təzyiq asanlıqla zəhərli stresə çevrilə bilər. Bu streslər və narahatlıqlar ailə daxilində bir çox münaqişələrə və harmoniyanın pozulmasına səbəb ola bilər.

2. Valideynlərin böyüdükləri ailələrin disfunksional ailə strukturunun olması - əgər ana və ya atanın öz ailəsində və ya əvvəlki nəsillərin ailəsində disfunksiya varsa, bu dövriyyə pozulmadan dövr edə bilər. Valideynin qurduğu ailədə də disfunksional ailə quruluşu müşahidə

oluna bilər. Çünki qeyri-funksional ailə quruluşunun hökm sürdüyü ailələrdə böyüyən uşaqlar valideynlərdə qınadıqları və bəyənmədikləri xüsusiyyətləri valideyn olduqdan sonra öz ailələrində sərgiləməyə meilli olurlar. Onlar öz valideynlərinin müxtəlif xüsusiyyətlərindən şikayət etsələr də bəzən özləri də fərqi nə varmıdan bu xüsusiyyətləri mənimsəmiş olurlar.

3. Ailədaxili şiddət fiziki, emosional və ya cinsi zorakılığa məruz qalmaq vurucu və zərərverici davranışlara səbəb ola bilər – bu cür davranışlar ailə üzvlərinin bir-birləri arasında qurduğu sevgi və güvən bağını zədələyəcək qədər dağıdıcı ola bilər. Bununla belə zorakılığın normallaşdığı ailələrdə böyüyən uşaqlar valideyn olduqdan sonra öz həyat yoldaşlarına və uşaqlarına qarşı zorakılıq edə bilərlər. Bu təbii ki, ailənin öz funksiyasını itirməsinə səbəb olan ən böyük faktorlardan biridir.

4. Hakimiyyətin qarışması – disfunksional quruluşa sahib olan ailələrdə funksionallığın pozulmasına səbəb olan amillərdən biri də valideynlərin övladları üzərində nəzarət və səlahiyyətdən sui-istifadə etməsidir. Valideynlər hakimiyyətinin pozulduğunu görəndə dərha aqresiv və qəddar münasibət sərgiləyirlər. Bu valideynlərin bir-biri ilə və övladları ilə arasında olan münasibəti və etibarlılığı zədələyir.

İnsanları xarakterinə görə xarakterizə etdiklərində, onların böyüdüüyü ailələrə nəzər saldığında müəyyən ortaq xüsusiyyətlər diqqət cəlb edir.

Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Ətrafdakı insanları xoşbəxt etmək üçün çox şey göstərir.

Onlar üçün “yox” demək çox çətin olur. Çevrəsindəki insanlara qarşı etiraz edə bilməmək, onların hər hansı fikirlərinə, hərəkətlərinə tənqidi yanaşa bilməmələrinin səbəbi onlarda olan “Tək qalmaq” qorxusu ola bilər. Bu qorxu onları hər kəsi məmnun etməyə məcbur edir.

2. Perfeksionist xarakterə sahib ola bilərlər:

Disfunksional ailədə böyüyən fərdlərin həyatda uğurlu, müvəffəqiyyətli ola bilməmək qorxusu olduğu üçün onlar hər bir şeydə mükəmməllik axtarmağa başlayırlar, çünki elə düşünürlər ki səhv etmə ehtimalı olmamalıdır.

3. Özlərini daim günahkar hiss edirlər.

Bu xarakterə sahib insanlar həyatlarında baş verən, yaxınlarının həyatında baş verən, onlarla əlaqəli və ya əlaqəli olmayan bir çox vəziyyətlərdə özlərini günahkar hiss edə bilərlər. Bəzən özlərini xoşbəxt hiss etdikdə belə, özlərini yaxşı hiss etdikləri üçün özlərini günahlandırma bilərlər.

4. Ünsiyyət bacarıqları zəif ola bilər.

Disfunksional ailələrdə böyüyən uşaqlar adətən öz hisslərini və düşüncələrini ətrafdakı insanlarla bölüşdürməkdə çətinlik çəkirlər. Uşaqlıqdan bəri ailələri daxilində sağlam ünsiyyət

qurmağı öyrənə bilmədiklərinə görə yetkinlik dönəmlərində tanış olmaq və mövcud münasibətləri sağlam şəkildə davam etdirməkdə çətinlik çəkə bilirlər.

5. Özlərini sərt tənqid etməyə meyillidirlər.

Disfunksional ailələrdə böyüyən fərdlərin çoxu tərک edilməkdən qorxduqları üçün başqalarını tənqid etməkdən çəkinsələr də, özlərini ən sərt şəkildə tənqid edə bilirlər. Çox vaxt mükəmməl şəkildə həyata keçirilən bu sərt tənqid insanın özünə olan inamını zədələyir.

6. Özlərini başqalarından təcrid olunmuş şəkildə və boşluqda hiss edirlər.

Uşqlıq dövründə bu şəxslərə emosional dəstəyin olunmaması onlara özlərini təcrid olunmuş kimi hiss etdirir. Daim sevgi axtarışında olduqları halda başqalarının sevgisinə inanmaqda və güvənməkdə çətinlik çəkirlər.

1.1.2. Şəxsiyyətin inkişafının əsas mərhələləri

Qədim zamanlardan bəri insanın subyektiv dəyərləndirilməsində şəxsiyyət xüsusiyyətləri anlayışları mühüm yer tutur. Şəxsiyyət psixiatrik pozğunluqların diaqnostikası və təsnifatı prosesində ən vacib çəşdirici amildir. İnsanın inkişaf prosesində şəxsiyyətə hansı perspektivdən baxmaq lazım olduğunu öyrənmək üçün DSM-V-i yenidən nəzərdən keçirməyə ehtiyac var. Şəxsiyyəti öyrənmək üçün şəxsiyyətin tarixi inkişafını və onun hazırkı vəziyyətinin struktur icmalını bilmək lazımdır. Şəxsiyyət, fərdlərin düşüncələri, duyğuları və davranışları kimi psixoloji reaksiyalarındakı fərqləri yalnız indiki an, mövcud bioloji vəziyyət və ya sosial mühitlə izah edilə bilməyəcək şəkildə müəyyən edən xüsusiyyətlər və meyillər kimi təyin edilə bilər. Bu aspektdən baxdıqda şəxsiyyət psixoloji reaksiyalara nisbətən mühüm və davamlı tərəflərini ehtiva edir. Bir çox nəzəriyyəçilərə görə şəxsiyyət demək olar ki, bütün psixi, sosial və fiziki, həmçinin emosional cəhətlərinə təsir göstərir. Şəxsiyyət insanın bütün həyatı boyu atdığı addımları və verdiyi qərarları tənzimləyir.

İnsanın şəxsiyyətini və onun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və anlamaq üçün psixoloqlar və filosoflar tərəfindən müəyyən fərziyələr irəli sürülmüş, təriflər verilmişdir. Bunlardan ən qədimi Şumer Gilqameş eposunda igid, təkəbbürlü və üsyankar təsvirlərdir. (Samuel, 2014) Hippokrat Temperament strukturlarını bədən mayələrinin rənginə görə 4 növə ayırdı və onun bu yanaşması V əsrdən XVII əsrə qədər qəbul edildi. Qədim yunan filosoflarına (Hippokrat və b.) görə insan orqanizimində insanın xarakteri ilə əlaqəli 4 cür maye var. Bu mayələr hər insanda müxtəlif miqdarda paylanıb. Mayələrin paylanma miqdarına görə insanlar 4 tipə bölünürlər: (Samuel, 2014).

Melanxolik. Hippokratın qeyd etdiyi bədən mayələrindən ödün qaralması ilə melanxolik temperamentli insanlarda narahatlıq və depressiyaya meyl müşahidə olunur. Onların səsləri zəif, hərəkətləri süst, mimika və hərəkətləri ifadəli olmaqmaqla yanaşı səhətidir. Kiçik uğursuzluqlar

belə onları tez ruhdan salır, bəzən gücü çatacaqları işi belə yaranan əhval pozğunluğuna görə yerinə yetirə bilmirlər.

Xolerik. Ödün saralması ilə xolerik temperamentli insanların aktiv və əsəbi olması əlaqələndirilmişdir. Xolerik tiplər həddindən artıq hövsələsiz, tez özlərindən çıxan olurlar. Öz maraqlarını həyata keçirmək üçün səbirsizlənilirlər. Qarşılarına qoyduqları məqsədlərdə inadkarlıq və dözümlülük göstərilir. Melanxolik insanlardan fərqli olaraq bunlardan ekstravertlik yüksəkdir.

Fleqmatik. Həddindən artıq ləng, həssas və soyuqanlı insanlarda selik mayenin çox olması ilə əlaqəli olaraq onları fleqmatik temperament tipinə aid etmişdir. Bu tip insanlar təkliyi sevirilər, işə dərhal girişirlər, lakin başladığı işi axıra qədər yerinə yetirirlər, mimikaları kasıb, ifadəsiz olur. Yeni mühitə və şəraitə çətinliklə adaptasiya olurlar.

Sanqvinik. Hippokrat temperamentlə əlaqəli 4-cü bədən mayesi olaraq qanı təyin etmişdir. Qan çox olan insanları sanqvinik tiplərə aid etmişdir. Sanqvinik temperamentli tiplərdə fleqmatik tiplərdən fərqli olaraq mimikləri və hərəkətləri canlı və ifadəli olur. Düşükləri yeni mühitə asanlıqla adaptasiya olurlar, qarşılaşdığı yeni insanlarla ünsiyyətdə çətinlik çəkmirlər.

XX əsrin ikinci yarısında iz qoyan psixanalitik nəzəriyyənin banisi Freyd şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı bir nəzəriyyə inkişaf etdirdi. Freydin nəzəriyyəsinə görə, uşaqlıq, xüsusi ilə ilk 5 yaş yetkin şəxsiyyət funksiyaları üçün vacibdir və həyatın erkən dövründə cinsi impluslar ətrafında yaranan psixososial konflikt inkişafı formalaşdırın əsas amildir. Freyd həmçinin bioloji inkişafın, ətraf mühitin və sosial quruluşun cinsi implusların inkişafına təsirinin vacibliyi vurğuladı və bununla əlaqəli olaraq psixoseksual inkişaf dövrlərini (Oral, Anal, Fallik, Latent, Genetal) irəli sürdü. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Freyde görə insan şəxsiyyəti 5 yaşına qədər formalaşır, 6 yaşında durğunluq dövrü yaşanır, yeniyetməlik dövrü bu durğunluq son qoyulur və canlanma başlayır. Freydin qeyd etdiyi 5 böyümə mərhələsinə nəzər salaq:

Oral dövr. Birinci mərhələ oral mərhələ adlanır. Oral mərhələ 0-2 yaş arası olan mərhələdir. Həzz nöqtəsi ağız olduğuna görə bu mərhələyə oral adı verilmişdir. Bu yaş qrupundakı uşaqlar ətraf-mühiti ağızları ilə kəşf etməyə çalışırlar. O, istər qidanı, istər oyuncaqlarını və yaxud hər hansı əşyanı ağızları vasitəsilə öyrənmək istəyirlər. Uşaq əgər ağzına qoyulan qidanı bəyənmirsə tüpürərək reaksiya verir. Bu dövrdə uşaq ilə ana arasında hədsiz bağlılıq olur və sevgi və oral dövrdə formalaşır. Bu periodun ilk aylarında oral erotizm gərginliyi aradan qaldırmağı hədəfləyir. Buna misal olaraq əmizdirmə sonu müşahidə olunan rahatlama və susqunluğu göstərə bilərik. Bu periodun son aylarında erotik elementlərlə yanaşı, oralsadizm müşahidə edilir. Qeyd etdiyimiz kimi ana körpənin ilk sevgi obyektı olur və onun

doyuran həzz qaynağıdır. Körpə və ana ilə olan sevgi bağlılığı onun sonrakı həyatında olan şəxslərlə arasındakı münasibətin və mövqeyin təməlini formalaşdırır. Oral periodun insan həyatında olduqca vacib rolu vardır. Belə ki, bu dövrdə mənlilik duyğusu inkişaf etməyə başlayır, özünə və başqalarına qarşı güvən duyğusu dormalaşır. Psixologiya bəzi patologiyalar vardır ki, onlar sırf oral dövrü ilə əlaqəlidir. Bu patologiyalara depressiya, şisofreniya, asılılıqlar, yemə pozğunluqları və s. aiddir. Oral xarakterinin insanlar hədsiz asılı və hər kəsin onkarka maraqlanmasını, qayğı göstərməsini, baxımlarını başqalarının qarşılmasını istəyirlər.

Anal dövr. İkinci dövr anal dövrü adlanır. Bu dövr 3 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövr ona görə anal dövr adlanır ki, həzz hissi anus və onun çevrəsini daha çox səpələnmişdir. Anal periodda uşaq fərdi şəkildə tualetə getmə bacarığı qazanmağı öyrənir. Anus bütən əzələlərə gedən sinirlərin yetkinləşməsi nəticəsində uşaq kontrolu öz əlinə alır. Anus əzələləri üzərində kontrol qazanmaqda çətinlik çətin uşaqların şəxsiyyətində bu qalıcı izlər buraxır. Bu periodda ananın hərəkətləri olduqca vacib əhəmiyyət daşıyır. Uşaq boşaltma alacağı zövqdən məhrum edilir və bu istəyini kontrol etməyi öyrədir. Bu öyrənmə mərhələsində əgər ana aqresiv və əmr verən, uşaq tualetini düzgün etmədikcə əsəbləşən tipdə reaksiya verirsə bu uşaq gələcəkdə xəsis, inadkar və əsəbi biri olur. Anal dönəmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, insan azad şəkildə seçim edə bilməyi hadisələr qarşısında konkret şəkildə qərarlılığa qapılmadan fikrini bildirməyi və hərəkətə keçməyi öyrənir. Anal perioda aid patologiyalar vardır. Bu patologiyalar tualet vərdişlərinin qazanılması zamanı valideyn aqresivliyi nəticəsində yaranır. Bu patologiyalar aşağıdakılardır:

1. Hədsiz təmizkarlıq
2. Qatı düşüncəlilik
3. İnadçılıq
4. Dikbaşlılıq
5. Xəsislik meyli

Fallik dövr. Bu dövr 3 yaşından başlayaraq 6 yaşa qədər olan periodu əhatə edir. Bu period uşaqlarda cinsi orqanla ilk tanışlığın olduğu dövrdür. Xüsusən oğlan uşaqlarında cinsi orqanla oynama halları müşahidə olunur. Qız uşaqlarında isə elə bir düşüncə yaranır ki onlarda da penis olub, lakin sonradan nəsə səhv hərəkət ediblər cəza olaraq cinsi orqanları kəsilib. Freyd bunu “penis qısqanclığı” adlandırır. Qız uşaqlarında olan özgüvən əksikliyinə səbəbini də Freyd bununla əlaqələndirirdi. İnkişafın Fallik dövründə müşahidə olunan başqa bir hal isə “edip kompleksi”dir. Bu dövrdə oğlan uşaqları özlərini ataları ilə eyniləşdirməsi və analarını qısqanması, həmçinin qız uşaqlarının atalarını qısqanması hallarına rast gəlinir. Bu qızların atalarına, oğlanların analarına duyduğu eşqdən irəli gəlir. Kompleksin adı qədim yunan

mifindəki Edipin atasını öldürüb anası ilə evlənməsi sujetindən götürülüb. Bu ataya qarşı oğlan uşaqlarında nifrət yaradır, çünki analarına ataları ilə bölüşmək istəyirlər. Onlar hətta atalarını öldürmək istəyirlər, lakin atanın böyük və güclü olduğu düşüncəsi onları qorxudur. Aqresiyalarını başqa yllarla dəf etməyə çalışırlar. Məsələn, atasına vurmaq əvəzinə, hirsini oyuncaqlarından çıxır. Fallik perioda aid müxtəlif patologiyalar mövcuddur:

- Homoseksual meyl
- İsterik nevroz
- Freyd fallik dövrdə baş verən edip kompleksini bu period ərzində həll olmamasının növbəti illərdə şəxsiyyət pozuntularınız yol açdığını müdafiə edir.
- Ünsiyyət qura bilməmə bacarığı

Latent dövrü. Bu period 6-12 yaş dövrlərini əhatə edir. Edip kompleksi bitdikdən həddi buluğ yaşına qədər latint dövrü, yəni gizli dövr adlanır. Bu dövrdə cinsi istəklərin gizlənməsinin yerinə öyrənmə, oyun, ətraf mühiti dərk etmə istəkləri müşahidə olunur.

Genital dövr. Freydin irəli sürdüyü inkişafın 5-ci dövrü genital dövr adlanır. Bu period 12 yaşdan 18 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Latent dövrdə gizlənmə cinsəl istəklər bu mərhələdə ortaya çıxır. Artıq fərd öz bədənini yaxşı tanıyır və gələcəyi ilə bağlı planlar qurmağa başlayır. (Prakash, 2018)

Şəxsiyyətin inkişaf nəzəriyyələrindən biri də Erik Eriksonun irəli sürdüyü Psixososial inkişaf nəzəriyyəsidir. Freydin Psixoanaliz nəzəriyyəsinin şəxsiyyətin inkişafını tam əhatə etmədiyi fikrini irəli sürən Erik Erikson “Psixososial inkişaf” nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Freyddən fərqli olaraq adındanda görüldüyü kimi şəxsiyyətə psixoloji təsirlərə yanaşı sosial təsirləri də nəzər almışdır. Bu sosial təsirlərə uşağın dostları, müəllimləri, qarşılıqlı əlaqəyə girdiyi ictimai mühit, gözləntiləri və s. aid edilir. İnkişaf psixologiyası və psixoanaliz sahələri üzrə araşdırmalar aparan Erik Erikson insanın doğulduğu andan ölənə qədər olan dövrün 8 mərhələdən keçdiyini müdafiə edirdi. Eriksonun fikrincə şəxsiyyət əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş bu mərhələlər üzrə inkişaf edir. Eriksonun irəli sürdüyü 8 mərhələ (1963-1968) pilləli pilləkən şəklində göstərilmişdir. Hər dövrün böhranı və böhran sonunda əldə edilən psixososial güc digər bütün dövrlərdəki böhranlarla və eqonun güclənməsi ilə əlaqədardır. Freydə görə müəyyən bir dövrdə ortaya çıxan böhran bu dövrə həll edilməsə bundan sonrakı digər dövrlərə öz təsirini göstərir və artıq bu böhranın qarşısını almaq mümkün olmaz, lakin Eriksona görə fərd həyatı boyu inkişaf dövrlərinin hər birində fərqli konflikt və qarışıqlıq vəziyyəti yaşayır. Bir dövrdən böhran aradan qaldırılmasa bir sonrakı dövrlərdə onu aradan qaldırmaq mümkündür. Erik Eriksonun psixososial inkişafının mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Təməl və təməl güvənə qarşı güvənsizlik (0-1 yaş)
2. Müstəqilliyə qarşı utanc, şübhə (2-3 yaş)
3. Təşəbbüskarlığa qarşı günahkarlıq (3-5 yaş)
4. Yetərliliyə qarşı yetərsizlik (6-11 yaş)
5. Kimliyə qarşı kimlik qarması (12-18 yaş)
6. Yaxınlığa qarşı uzaqlaşma (19-40 yaş)
7. Məhsuldarlığa qarşı durğunluq (40-65)
8. Mənlik bütövlüyünə qarşı ümitsizlik (65-ölənə qədər)

İndi isə bu dövrlərə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

1. Təməl və təməl güvənə qarşı güvənsizlik.

İnkişafın bu mərhələsində uşaq reaksiyalarını ağlayaraq bildirir. Bu periodda uşağın əsas ehtiyac hissi güvən hissidir. Bununla əlaqəli olaraq da uşağın ehtiyaclarını qarşılayan şəxsin etibralı olması lazımdır. Uşağın güvən ehtiyaclarının ödənilməsi 3 əsas səbəblə bağlıdır.

1. Davamlılıq
2. Ardıcılıq
3. Eynilik

Uşağa qayğı göstərən şəxslər bu 3 kriteriyaya önəm verməlidir. İlk növbədə uşağın ehtiyacları davamlı olaraq qarşılmalıdır, lakin burada diqqət edilməli bir nüans vardır. Uşağın ehtiyacları bütünlüklə qarşılınmamalıdır. Bu zaman valideyn asılı şəxs yetişdirə bilər.

Uşaqla hər hansı fəaliyyəti edərkən ardıcılıq qoruyub saxlamaq lazımdır, məsələn, yatızdıranda hər dəfə əzizləyərək nağıl oxuyursunuzsa bunu ardıcıl hər dəfə etmək lazımdır.

Uşağa qayğı göstərən şəxslər eyni olmalıdır. Bu zaman uşaqlar ona qayğı göstərənlərə güvənlər buda güvən probleminin olmamasına şərait yaradar.

2. Müstəqilliyə qarşı utanc, şübhə.

Bu dövr erkən uşaqlıq periodunu əhatə edir. Freyding nəzəriyyəsində olduğu kimi Eriksonda bu periodda tualet vərdişlərinin yaranmasının vacib olduğunu hesab edir. Bu dövrdə uşaq müstəqilliyə can atır. “Mən edərim”, “Sənə də kömək edərim” formasında qurulmuş cümlələrə daha çox rast gəlinir. Eriksonun fikrincə bu dövrdə uşağı müəyyən dərəcədə sərbəst buraxmaq lazımdır. Edə bildiklərini etsin, edə bilməsə də cəhd etsin. Bu uşağın özünəinamının formalaşmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə olaraq yemək, oyuncaq, geyim və s. kimi seçimlərdə uşağın fikrini soruşmaq lazımdır.

3. Təşəbbüskarlığa qarşı günahkarlıq.

İnsan həyatının 3-6 yaş dövrünü əhatə edən bu periodda uşaq özünü daha asan ifadə etməyi öyrənir eyni zamanda maraqları da artdığı üçün qurduğu cümlələrin əsasını sual

cümlələri təşkil edir. Məsələn, “Bu niyə belə oldu?”, “Bu niyə belədir?”, “Necə oldu?” tipli suallar verərək ətraf aləmi anlamağa, başa düşməyə çalışırlar. Bu periodda valideynlər səbrlə bu sualları cavablandırmaqlıdır, əks halda sualları cavabsız qalan uşaqlar böyüdükləri zaman sual verməkdən çəkinəcək, özlərini ifadə bilməkdə çətinlik çəkəcəklər. Bu dövr həm də uşaqlarda təxəyyülün nəzərə çarpdığı dövrüdür. Bunu onların çəkdiyi şəkillərdə, qurduğu oyunlarda və s. görmək mümkündür.

4. Yetərliliyə qarşı yetərsizlik.

6-11 yaş dövrünü əhatə edən bu perioda məktəbəqədər təhsil və ibtidai təhsil mərhələləri daxildir. Bu dövrü həm də çalışqanlıq dövrü adlandırırlar. Təlim prosesində valideyn və müəllimlər uşağın özünə inamını formalaşmasında böyük rol oynayır. Müvəffəqiyyətli olmaq hissini verdiyi zövq onlarda çalışqanlıq hissini inkişaf etməsinə zəmin yaradır. Bu dövrdə çatışmayan tərəfi önə çıxartmağı deyildə var olan tərəfi təqdir etməyi üstün tutmalıyıq.

5. Kimliyə qarşı kimlik qarması.

Bu dövr 11-18 yaş aralığına təsadüf edir. Yeniyetməlik dövrünün əhatə edən bu periodda fərdin sosial bacarıqları artır. Buda onun özünə inamının fərdin artmasına səbəb olur. Bu dövrdə xarici görünüşə önəm artır, xarici görünüşlə bağlı komplekslər yaranır. Peşə seçimi ilə bağlı məsuliyyət artmağa başlayır, “Mən kiməm?”, “Hansı peşədə özümü görürəm?” tipli suallar bu dövrü əhatə edir. Bu sualların nəticəsində yaranan kimlik statusu Eriksona görə müxtəlif formalarda olur. Eriksonun irəli sürdüyü kimlik statusları aşağıdakılardır:

1. Uğurlu kimlik
2. Monotoryum kimlik
3. Dağınıq kimlik
4. Kölgələnmiş kimlik
5. Kimlik qarması
6. Zidd kimlik
6. Yaxınlığa qarşı uzaqlaşma

Bu mərhələ 20-40 yaş arası olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələyə yetkinlik mərhələsidə deyilir. İlk münasibətlərin yarandığı gənclik dövrü sosiallaşmaq, sosial əlaqələr qurmaq və münasibətləri saxlamaq meyllərini özündə birləşdirir. Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsinin 6-cı dövründə ailə qurmaq, kiməsə güvənmək, övlad sahibi olmaq kimi mövzular ön plana çıxır. Eyni zamanda bunlarla yanaşı fərd fərqli sosial qruplara qoşulmağa, cəmiyyətə faydalı olmağa, iş həyatında sabitliyə nail olmağa çalışır.

7. Məhsuldarlığa qarşı durğunluq.

40-65 yaşları əhatə edən bu dövrdə yetkinlik dövründə qurulan karyera və ailə həyatı

davam edir. Bu dövrdə şəxs aktiv şəkildə çalışaraq karyera sahəsində yüksəliş əldə etməyi planlayır. Bir tərəfdən həyatlarında monotonluğun yaranması qorxusu yaranır, digər tərəfdən də ona qarşı mübarizə aparmaq istəyi yaranır. Hətta evlərinə bağlı insanlar belə fərqli, evdən kənar fəaliyyətlərlə məşğul olaraq həyatlarına maraqlar qatmağa çalışır.

8. Mənlik bütövlüyünə qarşı ümitsizlik

Psixososial inkişafın sonuncu mərhələsi olan 8-ci mərhələ 65 yaşdan öləndək olan yaş dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə insanlarda keçmişdə edilən səhvlərin peşmanlığı ilə yaranan depressiya müşhidə olunur. Bu dövrün nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri də vicdani keyfiyyətlərin inkişafıdır. Lakin hıyatlarını folu keçirfiyini düşünən insanlar geridə qalan həyatlarına xoşbəxtliklə yaşayırlar.

Sadalanan və izah edilən nəzəriyyələr şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasına aid nəzəriyyələr bir qismini ən aktualıdır. Ümumiyyətlə bu mövzuda bioloji amilin rolunu şişirdin, tərbiyənin rolunu şişirdən, mühitin, irsiyyətin rolunu şişirtən nəzəriyyələr mövcuddur. Şəxsiyyətin formalaşmasını nəzərdən keçirərkən bu nəzəriyyələrə ayrı-ayrı deyildə bir-biri ilə vəhdətdə təhlil etmək lazımdır.

1.1.3. Uşaq şəxsiyyətin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin təsiri

Bir öncəki başlıqda şəxsiyyətin inkişafının əsas mərhələlərini qeyd etdik. İndi isə şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin təsir dərəcəsini aydınlaşdıracağıq. Ailə münasibətlərinin uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri, psixologiyada vacib və ətraflı tədqiq olunan mövzulardan biridir. Hər bir fərd dünyaya göz açdığı andan başlayaraq ətraf aləmlə təmasda olur. Bu anda ətraflarında baxımlarını üstlənəcək şəxslər kimdirsə onun şəxsiyyətinin inkişafında məhz bu şəxslərin rolu çox böyükdür. Uşağı böyüdəcək şəxs onun valideynləri, nənə-babası, yaxud bioloji bağı olmayan biri də ola bilər. Bütün hallarda uşağın böyüdüüyü ailənin onun şəxsiyyətinə təsiri qaçınılmazdır. Ailə üzvləri arasında ünsiyyət onların psixi sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ailə münasibətləri uşaqların sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. Qarşılıqlı hörmət, sevgi, tolerantlıq və fədakarlıq əsasında qurulan münasibətlərdə böyüyən uşaqlar sağlam şəxsiyyətlər yetişdirirlər. Ailədə ünsiyyət pozğunluğundan ən çox uşaqlar əziyyət çəkir. Uşaq valideynlərinin onların problemlərini müzakirə etdiyini və onları müsbət şəkildə həll etdiyini görəndə, gələcək həyatında qarşılaşa biləcəyi problemlərə hazırlaşmaq fürsəti tapır. Sevgi dolu, dəstəkləyici və etibarlı bir ailə mühiti, uşağın özünə hörmətini, öz-özünə inamını və emosional bağ qurmağına kömək edir. Ancaq, ailə daxilindəki mənfi münasibətlərin uşağın şəxsiyyətini mənfi şəkildə təsir edə biləcəyi də bilinir. Məsələn, ailə daxilində münaqişə, zorakılıq, ləngimə və ya duyğusal

istismar, uşağın stress səviyyəsini artıraraq və duyğusal problemlər yaşamasına səbəb ola bilər. Belə mənfi təcrübələr, uşağın öz inamını zədələyərək və gələcəkdəki münasibətlərində problemlər yaşamasına səbəb ola bilər. Şəxsiyyətin formalaşmasında 3 mühüm amilin təsiri əsas rol oynayır:

1. İrsiyyət
2. Mühit
3. Tərbiyə

Bu 3 amildən irsiyyət və tərbiyə ailəylə bağlı olan amillərdir. Mühit amili isə ailədaxilində formalaşan şəxsiyyətin seçdiyi mühitdir, yəni bilavasitə o da ailə daxili münasibətlərlə bağlıdır. Uşaq dünyaya gəldiyindən bəri valideynlər uşaqlar üçün rifah şərait yaratmağa çalışırlar. Bu şəraitin yaradılması uşaqların psixi inkişafında hər tərəfli mühüm rol oynayır. Araşdırmalar, sağlam ailə münasibətlərinin uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli bir rol olduğunu göstərir. Ailədaxili münasibət: Valideynlərin bir-biri ilə olan münasibətləri, uşaqlarına qarşı münasibətləri, şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edir. Öyrədilən davranış üsulları, valideynlərin istifadə etdikləri təlim-tərbiyə metodları uşağın gələcəyinə bir-başa təsir göstərir. Valideynlərin bu mövzuda diqqət etməyi lazım olan bir neçə nüanslar vardır: Övladlarının təlim-tərbiyəsi ilə bir-başa məşğul olmaq ailədaxili problemlərdən övladlarını ayır tutmaq, onları şəxsiyyət kimi həm fiziki, həm də psixi cəhətdən inkişaf etdirə bilmək və s.

Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin münasibəti dörd əsas ölçüdə müzakirə olunur:

Demokratik, avtoritar, icazə verən-tolerant və icazə verən-laqeyd.

Demokratik valideyn münasibəti olan valideynlər Övladlarına hörmət edir, fikirlərini soruşurlar və onlar bununla maraqlanır, müxtəlif aspektlərdə inkişafına töhfə verir, problemi olanda ailə daxilində danışır. Amma demokratik valideynlər son qərarı övladlarının öhdəsinə bixaxırlar. Sevgi, övladlarına qarşı tolerantlıq və ədalət nümayiş etdirirlər. Onlar, bir sözlə, müstəqil, öz qərarlarını özü verə biləcək şəxsiyyət yetişdirməyə çalışırlar. Demokratik valideyn münasibəti olan şəxslərin uşaqları sosial, balanslı, özünə güvənən, məsuliyyətini dərk edən və humanistdirlər. Bu tip ailələrdə böyüyən fərdlər sərbəst və hörmətli bir mühitdə tərbiyəyə görə təşəbbüskar və yaradıcıdır keyfiyyətlərə sahib olurlar. Əgər uşağa ailədə sərt məhdudiyətlər əvəzinə seçimlər təklif edilirsə, ailədə riayət edilməli olan qaydalar və standartlar əvvəlcədən müəyyən edilirsə və bu barədə uşağa izahat verilir, qeyd-şərtsiz və qarşılıqsız sevgi varsa və bu bildirilən sevgi valideynlərin davranışında aydın şəkildə görmək olursa, əgər uşağa qarşı sərgilənən davranışlar tərbiyəvi xarakter daşıyarsa, o zaman uşağın ailə mühiti demokratik və sağlam hesab olunur (Gürsoy, S., 2006).

Avtoritar münasibətə malik valideynlər övladlarını daim nəzarətdə saxlayır, tez-tez

uşağın öz hərəkətlərini səhv kimi qəbul etməsinə səbəb olacaq davranışlar sərgiləyir və onların fikirlərini qəbul etməkdən imtina edirlər. Bu vəziyyətdə uşaq yalnız tələb olunanı edir. Valideynlərin qoyduğu qaydalar hər şeydən üstündür, etdikləri hər şey düzgündür və sorğu-sual olunmur. (Ekşi,1990). Övladlarının tələblərini anlamadan, onlarla müzakirə etmədən,danışmadan birbaşa mənfi qarşılayan, müəyyən etdikləri əmr və qaydalara uşağın əməl etməsini gözləyərək hərəkət edən valideynlər kimi izah edilir. Bu tip mühitdə dözümsüz münasibətlər var ki, burada elastiklik yoxdur və uşaq öz problem və dərini ailə ilə bölüşə bilmir. Bu tip davranışa malik valideynlərin uşaqları sonrakı yaşlarda fərdi hərəkət etməkdə və sərbəst seçim etməkdə çətinlik çəkə bilirlər. Yavuzer (1999) valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin təzyiqi altında olan uşaq dürüst, mehriban və diqqətli davransa da, başqalarından asanlıqla təsirlənən həddindən artıq həssas və utancaq bir şəxsiyyət quruluşuna sahib ola biləcəyini ifadə edir.

İcazə verən-tolerant valideyn münasibəti olan şəxslər uşaqlarına qarşı yüksək həssaslığa malik olsalar da, onların nəzarət səviyyələri aşağıdır. Bu tip valideynlər övladlarının impulslarına, istəklərinə və hərəkətlərinə qəbuledici münasibət göstərsələr də, onların yetkin davranışlara olan tələbləri aşağıdır. Övladlarına qayğıkeş və isti münasibət bəsləyirlər. Valideynlər təkbaşına qəbul etdikləri qərarların həyata keçirilməsində övladlarına dəstək olsalar da, onlara nəzarət etməkdən qaçır və uşaqlarını müəyyən edilmiş qaydalara əməl etməyə təşviq etmirlər. Ailədə bu valideyn münasibəti ilə böyüyən uşaqlarda emosiyalarına hakim olmaq, özünü tənzimləmək, stresslə mübarizə aparmaq, məsuliyyətli olmaq kimi problemlərin olduğu müşahidə edilib.

İcazə verici-laqeyd valideyn münasibəti olan fərdlərin uşaqlarına qarşı həssaslıq və nəzarət səviyyəsi aşağıdır. Belə valideynlər övladlarını özlərindən uzaq tutmaqla yanaşı emosional yaxınlıqdan qaçır və övladlarının yalnız əsas ehtiyaclarını qarşılayırlar. Onların uşaqları ilə münasibətlərində az söy göstərdikləri və uşaqları seçimlərində tək buraxdıqları müşahidə edilə bilər. Onların uşaqları ilə münasibətlərində az söy göstərdikləri və uşaqları seçimlərində tək buraxdıqları müşahidə edilə bilər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, valideynin laqeyd münasibəti mənfi və ya qeyri-mütəşəkkil şəxsiyyətin inkişafı, maddə istifadəsi və cinayətə meyllilik kimi problemlərə yol açır.

Araşdırmalar göstərir ki, valideyn münasibəti uşaqların özünə hörmət, aqressivlik, akademik müvəffəqiyyət, narahatlıq, özünü qəbul etmə, ümumi psixoloji uyğunlaşma və bağlılıq üsullarına təsir göstərir.

Təzyiq, nizam- intizam və həddindən artıq qoruyuculuğa uyğun gələn valideyn münasibət və davranışlarının uşaqlara və yeniyetmələrə təsiri davamlı olaraq mənfi olur,

demokratik və qəbuledici münasibət və davranışların təsirləri ardıcıl olaraq müsbət olduğu aşkar edilmişdir.

Ər-arvad münasibətləri ailə həyatında son dərəcə vacibdir, çünki valideyn-övlad münasibətlərinə də təsir edir. Uğurlu münasibətləri olan valideynlər bir-birləri ilə ünsiyyətdə müvəffəqiyyətli olduqları üçün uşaqlarının problem və ehtiyaclarına qarşı daha həssas ola bilirlər. Uğursuz münasibətləri olan valideynlər, yaşadıkları mənfi təcrübələrə görə uşağın problemlərini arxa plana keçirə bilirlər. Ər-arvad münasibətlərinin uşağa təsiri müxtəlif yollarla görülür. Bəzi mənfi münasibətlərdə valideynlər problemləri uşağa yönəldirlər; Başqa sözlə, uşağı günah keçisi edir. Uşağın problemlərinə diqqət yetirməklə razılığa gəlməyin yolunu tapırlar. Çünki diqqəti uşağın səhvlərinə və pis davranışlarına yönəltmək onun diqqətini münasibətlərdəki davalardan yayındırır. Lakin valideynlərin təzyiçisi və həddindən artıq qoruyucu davranışları uşağın psixologiyasına mənfi təsir edərək mövcud problemlərin artmasına və ya yeni problemlərin yaranmasına səbəb olur. Uşaqlar valideynlərini və onların davranışlarını müşahidə edərək onlardan nümunə götürürlər.

Dava zamanı valideynlər bir-birinə qarşı aqressiv davranırlarsa, uşaq aqressiyanı uyğun davranış kimi öyrənir. Uşaqlar üçün valideynləri arasındakı münasibət onların cəmiyyətdəki başqaları ilə əlaqə qurmazdan, onlara qoşulmazdan əvvəl müşahidə etdikləri və öyrəndikləri bir sahədir. Böyüdükcə düşünəcək və əks cinslə romantik münasibət qurmaq istəyəcəyi yaşa çatır və valideynlər arasındakı romantik münasibəti müşahidə etməklə ilk təcrübələri qazanır. Valideynlər arasındakı münasibət, uşaqların sonrakı yaşlarda əks cinslə münasibətlərində hansı dəyərlərə sahib olacağını müəyyən edən mühüm amillərdən biridir. Valideynlərini müşahidə edərək şəxsiyyətlərarası problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirən uşaqlar üçün valideynlərin öz problemlərini necə həll etmələri çox vacibdir.

Romantik əlaqələrdə cütlərin ayrı-ayrılıqda yaxşı və ya pis insanlar olması deyil, bir-birinə uyğun olub-olmaması əlaqənin davamlılığına təsir edir. Uyğun cütlərin hörmətli, qəbuledici, şəffaf, əməkdaşlıq əlaqələri güclü, həll yönümlü, problemləri həll etməyə hazır, ünsiyyətə açıq, bir-birinin istəklərinə həssas olmaq kimi müsbət yanaşmaları bu əlaqənin sağlam bir əlaqə olaraq təyin olunmasını təmin edir. Uşaqlar böyüdükcə ətrafda baş verən hər şeyi, eləcə də valideynləri arasındakı münasibətləri müşahidə edirlər. Onlar əl-ələ tuturlar, bir-birlərinə sevgi göstərirlər? Birlikdə fəaliyyət göstərirlər? Ev işlərini bərabər şəkildə görürlərmi? Bir-birləri haqqında xoş sözlər deyirlər, yoxsa arxadan pis şeylər deyirlər? Müzakirə edərkən minimal nəzakətə riayət edirlərmi?

Uşaqlar öz münasibətlərində valideynləri arasında gördükləri münaqişə modellərini tez-tez təkrarlayırlar. Çünki onlar buna öyrəşiblər. Əgər uşaqlar ailə daxilində zorakılığın şahidi

olurlarsa, araşdırmalar göstərir ki, onlar tez-tez zorakılığa və ya qurbana çevrilirlər (adətən cinsindən və ya hansı valideynlə daha yaxın olduqlarından asılı olaraq).

Ailə quruluşu və fərdin ailə daxilində mövqeyi şəxsiyyətin formalaşmasında nəzərə alınmalı olan amillərdəndir. Ailə bacı-qardaşların sayında, bacı-qardaşların doğum sırasındakı fərqlər, valideynlərin uşaqlarına qarşı oriyentasiyasına təsir göstərir. Bu həmçinin fərdin xarakter formalaşmasına və mübarizə, müdafiə üsullarının inkişafına təsir göstərir. Ailədə olan uşaqların sayı eyni zamanda uşaqların arasında olan yaş fərqi də valideynlərin uşaqlarına qarşı olan münasibətlərində rol oynayır. Bacı-qardaş sayının fərd üzərindəki təsirini araşdıran tədqiqatlarda, xüsusilə bacı-qardaşlar arasındakı yaş fərqi artdıqca valideyn rəftarının dəyişdiyi müşahidə edilmişdir. (Kidwell, 1981) Tək uşaqlarla müqayisədə, 3 və daha çox uşağı olan ailələrdəki uşaqların introvert davranışları, özünü qavrayışda nisbətə daha pis nəticə göstərdiyi müəyyən edilmişdir. (Yücel, 2014)

Bəzi elmi çalışmaları, ailə münasibətlərinin uşağın şəxsiyyəti üzərindəki təsirlərini açıq şəkildə ortaya qoymuşdur. Məsələn, Bowlby'nin bağlanma nəzəriyyəsi, uşağın erkən yaşlardakı bağlanma təcrübələrinin, gələcəkdəki münasibətləri və şəxsiyyətinin formalaşmasını təsirlədiyini iddia edir. Bowlby'ə görə, körpələr doğulduqda onlara baxan şəxslərə təbii bağlanma meylləri mövcuddur. Ana, ata və yaxud uşaqa baxan şəxsin sevgisinin balanslı, davamlı və ardıcıl şəkildə təmin edilməsi ən az uşağın qidalanması üçün lazım olan qidalar qədər əhəmiyyətlidir. Bir çox araşdırmada ana-uşaq ayrılığının, hətta qısa müddətlik də olsa, fəsadları və təsirləri olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, uşağa ehtiyacı olan qayğı göstərilərsə, baxıcı tez-tez dəyişməsə və uşaqla yaxşı münasibətlər qurularsa, bu, uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Müasir şəraitdə işləyən anaların sayının artması ilə demək olar ki, hər uşaq qısa müddətli ayrılıqlar yaşayır. Yenə də tədqiqat nəticələri göstərir ki, anası işləyən və işləməyən uşaqlar arasında şəxsiyyət xüsusiyyətləri, muxtariyyət və maraqların inkişafında heç bir fərq yoxdur. Uşaqlara təsir edən nə ananın işidir, nə də onların əvəzedici dayə ilə böyüməsi. Uşaqlara təsir edən ana ilə uşaq arasında qurulan əlaqənin müddəti deyil, keyfiyyəti, ananın rəftarları və övladına verdiyi güvən hissəsidir. Ananın işinin uşağa təsirinin müsbət və ya mənfi olması daha çox ananın işə başlama vaxtından, iş saatından, iş şəraiti və müddətindən, ana yoxluğunda baxıcının xüsusiyyətlərindən, ailə mühitindən və münasibətlərin keyfiyyətindən asılıdır. İşləyən analar evdə və işdə öz məsuliyyətlərinə görə analıq vəzifələrinə etinasızlıq göstərdiklərindən və ya düzgün yerinə yetirə bilməməkdən narahat olduqları üçün özlərini günahkar hiss edər, gərginlik yaşaya bilər və bu səbəblərdən daha az məhdudiyyət qoya, daha yumşaq intizam tətbiq edə bilərlər. Bundan əlavə, onlar uşaqlarına yeterincə nəzarət edə bilmədiklərini düşünüb uşaqları üçün həddindən artıq narahat olur və uşaqlarını lazım

olduğundan daha çox qorumağa meyillidirlər. Adətən fərqudə olmadan edilən bu cür davranışlar uşaqların sosial və emosional inkişafına mənfi təsir göstərir (Ekşi, 1999). Bu bağlanma, körpələrin fiziki və emosional ehtiyaclarının qarşılmasına kömək edərək etibarlı bir bağ qurmağa köməklik göstərir. Bu erkən təcrübələr, uşaqların gələcəkdəki münasibətlərində etibar hissi inkişaf etdirmələrinə və dünyanı etibarlı bir yer kimi qiymətləndirmələrinə kömək edir. Bağlanma teorisinin əsas konseptlərindən biri, etibarlı bağlanma və etibarsız bağlanma formalarıdır. Etibarlı bağlanma, uşağın valideynlərinə etibar etdiyi və onlardan dəstək aldığı bir bağlanma formasıdır. Bu uşaqlar böyük yaşda sağlam münasibətlər qurmağa meyillidirlər. Etibarsız bağlanma isə, valideynlərin etibar eksikliyi və ya dəyişən baxım nəticəsində ortaya çıxan bir durumdur. Bu uşaqlar, gələcəkdəki münasibətlərdə etibar eksikliyi, duyğusal qarışıqlıq və bağlanma problemləri yaşaya bilərlər.

Kohut və Mirian (1987) sağlam inkişafın həyatın ilk dövrlərindən başladığını bildirir. Kohut Freyddən fərqli olaraq uşaqlıq dövründə fərdin valideynlərinə qarşı Libidinal İnvestisiyalarının ön planda olduğunu müdafiə etdi. Kohutun fikrincə özünüqavrayış erkən uşaqlıqda başqaları ilə əlaqədə formalaşır. Başqalarını dərk etmək özünü sağlam şəkildə inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Xüsusilə erkən uşaqlıq dövründə uşaq bacı-qardaş sahibi olmaq kimi gözlənilməz vəziyyətlə qarşılaşdıqda uşaq mənəvi olaraq sarsıntı keçirir və həyata qarşı düşüncələrində struktur dəyişikliklər baş verir. Adətən xoşagəlməz emosionalara səbəb olan dəyişikliklər mənlilik bütünlüyünün pozulmasına səbəb olur.

Ailənin psixoloji atmosferi uşağın sağlam fiziki və psixoloji inkişafında həlledici rol oynayır (Sümer, N.; Aktürk, G.E. and Helvacı, E., 2010). Bu atmosfer, Darlinq və Sterlinqin (1993) sözləri ilə desək, valideynlərin uşaq tərbiyəsi ilə bağlı əsas dəyərləri, münasibət və davranışlarını ehtiva edir. İnsanların kiçik yaşlarından ətraf mühətdən gələn bəzi şeyiələr vasitəsilə formalaşdırdığı stereotipli münasibətlər. Uşaq doğulduğu andan ilk baxdığı insanlar valideynləri olur. Freyd şəxsiyyətin 0-6 yaş arasında əldə edildiyini bildirir. Bu dövrlərdə uşaq valideynlərlə daha çox ünsiyyətdə olur. Onları tamamilə görür və davranışlarını nümunə götürür. Bu baxımdan valideynlərinin yanlış münasibəti nəticəsində qeyri-sağlam mühətdə böyüyən uşağın gələcəkdə öz ailəsi ilə qeyri- sağlam münasibətlər qurması qaçınılmaz olacaq. Psixanalitik nəzəriyyəyə əsasən Freydin qeyd etdiyi kimi erkən körpəlikdə müşahidə edilən ibtidai özünə məhəbbət ilkin narsisizm olaraq təyin olunur. Kohutda buna oxşar bir şəkildə bildirir. Səs çıxartma və ya fərqudə varmaq kimi hər hansı bir inkişaf təcrübəsi, əlaqənin ötürmə qabiliyyətindən asılı olaraq baxıcılarla obyekt münasibətləri qoruyaraq öz bütövlüyünə nail olmaq məqsədi daşıyır.

1.2. SİBLİNQ MÖVQEYİ VƏ SAYININ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

1.2.1. Bacı – qardaş münasibətlərinə dair əsas nəzəri yanaşmalar

Ənənəvi olaraq, bacı-qardaş ümumi bioloji valideynləri olan iki fərd kimi müəyyən edilir. Bundan əlavə, yalnız bir valideyni paylaşan və ya bir valideyni paylaşmayan şəxslərə də sibliq kimi baxılır. Bacı-qardaş əlaqəsi adətən böyük övlad doğulduqdan dərhal sonra öz kiçik bacısı və ya qardaşı ilə ilk dəfə qarşılaşdıqda başlayır və bu münasibət bəlkə də insanın bütün həyatı boyunca yaşayacağı ən uzun münasibətdir. Cicirelli (1995) bacı-qardaş münasibətini bir tərəflərdən birinin digərindən xəbərdar olduğu andan bir-biri haqqında hər şeyi (bilik, qavrayış, münasibət, fikir və hisslər) paylaşan iki və ya daha çox şəxsin bütün qarşılıqlı əlaqəsi kimi təyin etmişdir. Bacı-qardaşlar arasındakı münasibət məsafə və ya zamana görə bir-birindən ayrılsa belə davam edə bilər. Ancaq bacı-qardaşlar arasındakı münasibət fərdin uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə evdəki ən yaxın münasibətlərindən biri olsa da, yetkinlik dövründə bacı-qardaş münasibətlərinin yaxınlığı telefon danışığı və dövrü ziyarətlər vasitəsilə qorunur (Cicirelli, 1995).

Bacı-qardaşlar arasındakı əlaqəni daha ətraflı araşdırmaq üçün bir çox nəzəri perspektivlərdən istifadə etmək olar (Whiteman et al., 2011). Sibliq münasibətlərindəki müxtəlifliyi təsvir etmək və izah etmək üçün üç əsas perspektivdən istifadə olunur: psixozanaliz, sosial öyrənmə və ailə sistemləri.

Psixozanalitik yanaşmanın davamçılarından olan Adler şəxsiyyətin inkişafında sosial təsirlərin mühüm rol oynadığını vurğulayırdı. Xüsusilə, o, ailə sisteminin rolunu, o cümlədən bacı-qardaş təsirlərini araşdırmağa çalışırdı.

Adlerin bacı-qardaş təcrübələrinin şəxsiyyətin inkişafına verdiyi vurğu, doğum sırasının fərdi inkişafa təsirinə əsaslanır. Doğuş sırası effektləri, xüsusən də valideynlərin diqqəti, vaxtı və resursları üçün bacı-qardaşlar arasında rəqabəti əhatə edən münasibətlər proseslərinin əsasını təşkil edir. Bu yanaşmaya görə, ailə daxilində heç bir uşaq eyni şəraitdə böyümür. Eyni ailədə belə, hər bir uşağın məruz qaldığı atmosfer tamamilə fərqli ola bilər. Məsələn, ilk uşaqlar bütün diqqət mərkəzindədir, çünki onlar ilk əvvəllə evdə yeganə uşaqlardır. İkinci uşaq dünyaya gələndə ailədə yeganə hakimiyyət sahibi olan uşağın mövqeyi dəyişir və böyük uşaqların bu vəziyyəti çox vaxt heç xoşuna gəlmir. İkinci uşağın mövqeyi də ona xasdır və birinci uşaqdan tamamilə fərqlidir. İkinci uşaqlar həmişə yarışda olurlar və bu yarışda onların tempini müəyyən edən faktorlar var.

Demək olar ki, uşaqların inadkarlıq, hakimiyyəti və ya gücü tanımamaq kimi xüsusiyyətləri onların ailədəki mövqeyini əks etdirir (Brett, 1997). Whiteman və digərlərinin

(2011) fikrincə, Adlerin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, valideynlərin bacı-qardaşlara fərqli yanaşmaları ilə bağlı araşdırmalar bir bacı-qardaşın digərindən daha çox "sevimli" olmasının zəif qardaş münasibətləri ilə əlaqəli olduğunu aşkar edir.

Qardaşlar arasındakı əlaqəni izah etmək üçün istifadə edilən ən ümumi mexanizmlərdən biri sosial öyrənmə nəzəriyyəsidir. Bandura (1977) tərəfindən irəli sürülən sosial öyrənmə nəzəriyyəsi fərdlərin gücləndirmə və başqalarının davranışlarını müşahidə etməklə yeni davranışlar əldə etdiyini təklif edir (Sitat Whiteman et al, 2011). Whiteman və digərlərinə görə (2011), uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə bacı-qardaş münasibətləri ilə bağlı araşdırmalar valideynlərin roluna yönəlmişdir. Valideynlər övladları ilə evlilik münasibətləri və qarşılıqlı əlaqə zamanı övladlarına nümunə olur və bu yolla bacı-qardaşlar arasındakı münasibətə təsir göstərilir. Məsələn, valideynlər evliliklərində münaqişə ilə qarşılaşdıqda, onu effektiv şəkildə həll etmək üçün bir yol istifadə edərlərsə, övladları üçün müsbət davranışları modelləşdirərlərsə, mənfi davranışları onlardan kənarlaşdırırlar. Bununla belə, sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, konfliktli evlilik münasibətlərinin daha düşmən təbiətli, mənfi bacı-qardaş və valideyn-övlad qarşılıqlı əlaqəsi ilə nümunə olacağı gözlənilsə də, Jenkins və Smith (1990) araşdırması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ağır nikah münasibətlərinin olduğu bir mühitdə qarşılıqlı qarşılıqlı yaşanırsa, sinliqlər bir-birindən daha çox emosional olaraq təsirlənlənirlər. Bu, valideynlərin bacı-qardaş münasibətlərinə təsir göstərdiyini göstərir, lakin müşahidə yolu ilə öyrənmə bununla bağlı yeganə mexanizm deyil.

Araşdırmalar (Brody, Stoneman, and McCoy, 1994) göstərdi ki, nikah və bacı-qardaş münasibətləri keyfiyyətləri əlaqəlidir, lakin valideyn-övlad münasibətləri də bu əlaqədə vasitəçi rol oynaya bilər. Brody və digərlərinin (1994) araşdırmasında qeyd edilmişdir ki, valideynlər arasında konflikt artdıqca, valideynlə uşaq arasındakı münasibət daha da mənfi və hətta rəddedicidir olur. Bundan əlavə, müəyyən edilmişdir ki, valideyn və uşaq arasındakı müsbət münasibət səviyyəsi bacı-qardaşlar arasındakı münasibətlərin müsbət və ya mənfi xarakteri ilə bağlıdır.

Tədqiqatlara görə (McHale & Crouter, 1996, Brody, 1998), uşaqlar erkən və orta uşaqlıqda valideynləri ilə müqayisədə öz qardaşları ilə daha çox vaxt keçirirlər. Buna görə də, uşaqların inkişafını yoxlamaq üçün yaxşı bir yol, onların həyatlarında əhəmiyyətli insanlar olan bacı-qardaşları ilə münasibətlərinin keyfiyyətinə diqqət yetirməkdir.

Bir çox əlaqə ölçüləri bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətinin göstəriciləri kimi müəyyən edilmişdir. Məsələn, bacı-qardaş münasibətlərini araşdırarkən rəqabət, isti münasibət, münaqişə və düşmənçilik kimi ölçüləri qeyd etmək vacibdir. Bacı-qardaşlar ailədəki böhranlarla birlikdə qarşılaşsalar da, bu prosesdə bir-birlərinə dəstək olsalar da (Goetting,

1986), bacı-qardaş münasibətlərinə münafişə, rəqabət və düşmənçilik də daxildir (Furman və Buhrmester, 1992).

Furman və Buhrmester (1985) uşaqların bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətini xarakterizə edən ölçüləri izah edən və qiymətləndirən tədqiqatlar aparən ilk tədqiqatçılar arasında idi. Furman və Buhrmester (1985) tərəfindən aparılan ilk araşdırmada 11-13 yaş arası məktəb uşaqları ilə bacı-qardaş münasibətlərinin ən vacib ölçüləri olduğunu düşündükləri ilə bağlı müsahibə aparılmışdır. Nəticədə uşaqlar ən çox müsbət münasibət keyfiyyətini dostluq (93%), öz sibliqinə heyranlıq (81%), müsbət sosial davranış (77%) və emosional yaxınlıq (65%) kimi qeyd etmişlər. Münasibətlərin mənfi keyfiyyətinə gəlincə, onlar ən çox düşmənçilik (91%) və münafişəni (79%) qeyd ediblər. Eyni yaş aralığında daha çox iştirakçı ilə aparılan ikinci araşdırma nəticəsində məktəb yaşlı uşaqlar arasında bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətini xarakterizə edən dörd ölçünün olduğu ortaya çıxdı. Bunlara istilik/yaxınlıq, münafişə, rəqabət və nisbi mövqe/güc daxildir.

Həyatları boyu bacı-qardaşlar bir-birlərinin ən mühüm dəstək mənbəyi ola bilərlər. Goetting (1986) uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə bacı-qardaşlar arasında dostluq qurmaq, emosional dəstək vermək və kiçik bacı-qardaşlara qayğı göstərmək və onlara kömək etmək kimi inkişaf vəzifələrini əhatə edən əlaqələrdən bəhs edir. Valideyn laqeyd və ya onların ehtiyaclarını ödəmək üçün qeyri-adekvat olduğu hallarda böyük sibliq kiçiyə mövzədə baxıcı rolunu üstlənə bilər.

Eyni zamanda uşaqlıq dövründə bacı-qardaşlar arasında münafişə qaçılmaz olaraq görülür. Sibliq arasındakı münafişələr uşaqlar üçün digər insanın nöqtəyi-nəzərini görməyi, təcrübələrini müzakirə etməyi və fikir ayrılıqlarını həll etmək üçün bir araya gəlməyi öyrənmələri üçün faydalı ola bilər. Orta səviyyəli bacı-qardaş münafişələrinin uğurla həlli uşaqları həmyaşdırları və həyatlarında digər insanlarla münasibətlərinə hazırlayır. Bununla belə, münafişədə daha güclü sibliqdən zəif olana qarşı fiziki və ya şifahi zorakılıq olarsa, bu, uyğun olmayan bir sibliq münasibəti olacaq və münasibətlərin sonrakı mərhələsinə ciddi zərər verə bilər (Cicirelli, 1995).

Körpəlik, uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə bacı-qardaşlar arasında münafişə yetkinlik dövründən daha çox rast gəlinir. Uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə bacı-qardaşlar arasında mübahisələr, oyuncaqlar və televizor kimi ailədə sahib olduqları və mövcud olan resurslara nəzarət, hüquq və səlahiyyətləri ilə bağlı ola bilər (Raffaelli, 1992);

Gənc yeniyetməlik dövründəki fikir ayrılıqları və münafişələr daha çox şəxsi məkan əldə etmək və ya kiminsə bu özəl məkanları tutması ilə bağlıdır. Məsələn, 10-15 yaşlı bacı-qardaşlar arasında münafişələrin ən çox rast gəlinən səbəbinin güc vəziyyətləri, daha sonra

qardaşın əşyalarından və məkanından icazəsiz istifadə kimi şəxsi mülkiyyət mübahisələri olduğu bildirilmişdir (Raffaelli, 1992).

Qardaşlar arasında münaqişə yumşaq və mehriban rəqabət ola bilər və ya güclü nifrət hissi və digər siblingə zərər vermək istəyi ilə nəticələnə bilər. Valideyn sevgisini, razılığını qazanmaq və ya onlar tərəfindən fərqi varmaq üçün qardaşlar arasında tez-tez münaqişələr olur (Bornstein, Davidson, Keyes, & Moore, 2003: 205-217). Münaqişə tez-tez bir qardaşın nailiyyət, görünüş və performans kimi ölçülərdə zəif olmasını, digər qardaşın isə güclü olmasını ehtiva edir. Digər tərəfdən, daha mehriban bir qardaş münasibətləri daxilində mülayim bir yarış öyrənmə və nailiyyətləri daha da inkişaf etdirir, maraqlı mühit yarada və bacarıqların inkişafını təşviq edə bilər (Cicirelli, 1995: 41-52).

Qardaş münasibətlərini araşdırarkən rəqabət, isti münasibət, münaqişə və düşmənçilik kimi ölçülərə diqqət yetirmək vacibdir. Qardaşlar neqativ hallarla qarşılaşdıqda bir-birlərini dəstəkləsələr və kömək etsələr də (Goetting, 1986), onlar da münaqişə edə, rəqabət apara və hətta bir-birlərinə qarşı düşmənçilik bəsləyə bilərlər (Furman və Buhrmester, 1992).

Ekspozisiya mühiti paylaşıldığında, bacı-qardaşlar bu hadisələri fərqli şəkildə qəbul edə bilərlər ki, bu da onların arasında yaş və cins kimi fərdi fərqlərə işarə edir. Məsələn, valideynlər arasındakı münaqişə üçün özünü günahlandırma və təhlükə qavrayışı baxımından bacı-qardaş qiymətləndirmələrindəki fərqlər onların daxili davranışlarında fərqləri proqnozlaşdırır (Skoop, McDonald, Manke, & Jouriles, 2005). Qardaşların uyğunlaşmasındakı fərqlər bu nəticələrdə vasitəçi və ya formalaşdırıcı rol oynaya bilən müxtəlif amillərdən təsirlənə bilər. Aşağıda bacı-qardaşlar arasındakı yaş fərqi, doğum sırası, valideynlərin evlilik əlaqələri, valideynlərin fərqli rəftarları və valideyn-övlad münasibətləri kimi bu amillərdən bəhs ediləcək.

Qardaşlar arasındakı yaş fərqi hər bir bacı-qardaşın roluna, onların qarşılıqlı əlaqəsinə və bacı-qardaş cütlüyündə güc paylaşımına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətinə təsir göstərir. Tədqiqatlar (məsələn, Cornoldi və Fattori, 1976; Yu və Gamble, 2008) rəqabətli, münaqişəli, aqressiv və düşmən qardaş münasibətlərinin qarşısını almaq üçün üç və ya daha çox yaş fərqi olmasını təklif etdi. Başqa bir araşdırmaya görə, yaş fərqi iki ildən az olan bacı-qardaşlar daha çox oxşar fəaliyyətlərə, dostlara və oxşar maraqlara meyillidirlər, lakin bu şərtlər həm də münaqişə və rəqabətə səbəb olur (sitat Buhrmester və Furman 1990) .

Göstərilmişdir ki, əgər bacı-qardaş cütlükləri arasında yaş fərqi daha böyükdürsə, böyük bacı kiçik qardaşın qayğısına daha çox cəlb olunduğunu bildirir (Buhrmester və Furman, 1990). Bir araşdırmada bacı-qardaşlar yaxın yaşda olduqda (1-2 yaş fərqi) böyük qardaşlar daha mənfi və aqressiv yanaşırlar; Geniş yaş fərqi (3-4 yaş fərqi) olduğu hallarda daha müsbət və daha

sıx qarşılıqlı əlaqə göstərdilər (sitat Buhrmester və Furman 1990). Buhrmester və Furman (1990: 1387-1398) göstərdi ki, bacılarından dörd ildən çox ayrı olan uşaqlar daha çox yaxınlıq, müsbət sosial davranış və bacı-qardaş kimi davrandıqlarını bildirdilər. Tədqiqatçıların fikrincə, bacı-qardaşlar arasında böyük yaş fərqi onların daha az ünsiyyət qurmasına səbəb olacaq. Ona görə də bu münasibətdə həm münəqişə, həm də yaxınlıq daha az baş verəcək.

Graham-Bermann, Cutler, Litzenberger və Schwartz (1994: 85-97) tərəfindən aparılan araşdırmada, uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə bacısı ilə şiddətli və ya yüksək səviyyəli münəqişə münasibəti olan gənc yetkinlər 4 qrup səviyyəsində qiymətləndirilmişdir (cinayətkar). şiddət, şiddət qurbanı, qarşılıqlı əlaqə). Məqsədlərdən biri yüksək konfliktli qardaş cütlüklərində emosional reaksiyaları görməkdir. İlk araşdırmada fərdlərin 28%-i bacısı ilə yüksək səviyyədə zorakılıq və ya münəqişə olduğunu bildirdi. Qadınlar və kiçik bacı-qardaşlar kişilərə və böyük bacı-qardaşlara nisbətən daha çox münəqişə və ya zorakılığa məruz qalıblar. İkinci araşdırmaya görə, qadın iştirakçılar kişi iştirakçılara nisbətən daha çox mənfi emosional reaksiyalara malikdirlər. Valideynlərin və bacı-qardaşların münasibətlərində yaşadıkları zorakılıq arasında müsbət əlaqə tapıldı. Ümumiyyətlə, valideynlərin aralarındakı münəqişəni həll etmək üçün zorakılıqdan istifadə etmələri ilə bacı-qardaşlar arasında zorakılıqdan istifadə etmələri arasında əhəmiyyətli əlaqə aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, bacı-qardaşlar arasında şiddətin onların emosional uyğunlaşmasına təsir etdiyi göstərilmişdir. Qardaşlar arasında cins birləşməsinə əsaslanan münasibətə baxdıqda, eyni cinsdən olan qardaşların fərqli cinsdən olan bacı cütlüklərinə nisbətən daha az münəqişə və daha xoşbəxt münasibət yaşaması ehtimalı daha yüksəkdir.

Deater-Deckard, Dunn və Lussier (2002: 571-590) öz tədqiqatlarında bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətini və uşaqların daxililəşdirmə və xariciləşdirmə problemlərini araşdırmağı məqsəd qoydular. Nümunə 5 yaşlı uşağı və ondan böyük uşağı olan 192 ailədən ibarətdir. Analar və daha böyük uşaqlar (8 yaş və ya daha böyük) tərəziləri tamamladılar və bacı-qardaş münasibətlərində münəqişə və dəstək hesabatlarını əldə etmək üçün müsahibə aldılar. Bundan əlavə, həm müəllimlər, həm də valideynlər hər bir uşağın sosial-emosional uyğunlaşması haqqında məlumat verdilər. Araşdırma nəticəsində məlum olub ki, bacı-qardaşlar arasında düşmənçilik daha çox davranış və emosional problemlərlə əlaqələndirilir. Ancaq bu əlaqələrin ailələrin tam, ögey və ya tək valideynlərdən ibarət olmasına görə formalaşdığı ortaya çıxıb.

Criss and Shaw (2005: 592-600) aztəminatlı ailələrdən olan 208 kişi üzərində uzununa araşdırmada antisosial davranışın inkişafında bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətinin rolunu araşdırdı. Bundan əlavə, tədqiqatda iştirak edən ana və uşaq arasındakı mənfi əlaqə ilə

bacı-qardaşların əlaqə keyfiyyəti arasındakı əlaqə araşdırıldı. Uşaqlar 10 yaşında olarkən, bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyətini qiymətləndirən bir miqyas tamamladılar. Ana-uşaq münasibətlərinin mənfi keyfiyyəti valideynlərin hesabatlarından, müşahidəçilərin qiymətləndirmələrindən və müsahibə verənin təsəvvürlərindən əldə edilən orta ballar əsasında əldə edilmişdir. Daha sonra 11 və 12 yaşlarında olanda uşaqların antisosial davranışları ana, müəllim və uşaqların öz hesabatları əsasında toplanan orta bal əsasında qiymətləndirilib. Nəticələrə görə, ana və uşaq arasında mənfi münasibət keyfiyyəti bacı-qardaş münasibəti ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqələndirilir. Qardaşlar arasındakı münasibət də antisosial davranışın əhəmiyyətli bir göstəricisidir.

1.2.2. Ailədə doğum sırası anlayışı

Eyni ailədən olan uşaqlar necə bu qədər fərqli ola bilər? Ola bilsin ki, bu, daim dəyişən ailə strukturu ilə bağlıdır. Ailələr hər yeni uşağın əlavə olunması ilə dəyişir, ona görə də hər bir uşaq "fərqli" ailədə doğulur və uşağın ailədəki mövqeyi onun həyat istiqamətinə təsir göstərə bilər. Ziqmund Freyd valideynlərin uşaqlara təsiri ilə bağlı araşdırmaların qapılarını açandan bəri, bu münasibət, eləcə də bacı-qardaş münasibətləri sosial elm adamları və psixoloqlar tərəfindən diqqətlə araşdırılır.

Freyd deyirdi: "Uşağın qardaş və bacı ardıcılığında tutduğu mövqe onun sonrakı həyatının gedişatı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir" (Richardson, 1990). Freyd də belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, bir şəxs öz ailəsi daxilindəki təcrübəsini ailədən kənar sosial vəziyyətlərə ümumiləşdirə bilər (Toman, 1976). Bu ideyanın faydalılığı onu göstərir ki, ailə təcrübəsi və ailə qarşılıqlı əlaqəsi uşaqların daha müəyyən edilmiş sosial çərçivəni inkişaf etdirməsinə əsas verir. Xüsusilə, uşağın ailədəki sıralaması və cinsi bu çərçivəni dərinlən dəyişdirəcək.

Doğum sırası ilə əlaqəli davranışları güclü şəkildə başa düşmək üçün kiçik qardaşlardan fərqli olaraq böyük qardaşların davranışlarını təhlil etmək vacibdir. İlk doğulan uşağın valideynləri ilə eyni əlaqəsi var ki, bu münasibəti təqib etmək üçün digər bacı-qardaşlar təkrarlama bilməz. Ən böyük uşaq öz valideynlərinin tükənməz sevgisini alır (Richardson, 1990).

Əksər mədəniyyətlər doğuş qaydasını reproduktiv müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən və ilk doğulanlara daha yüksək statusu aid edən Darvin məntiqini qəbul edir. Məsələn, Şahzadə Çarlzın və Şahzadə Diananın iki İngilis oğlunu götürsək, deyə bilərik ki, onlar tez-tez "varis" və "ehtiyat" kimi xatırlanırlar.

Qeyri-qərib cəmiyyəti arasında aparılan sorğu göstərdi ki, hər bir mədəniyyətdə ilk doğulanlar sonrakı doğulanlara nisbətən daha böyük status və hörmətə malikdirlər (Sulloway 1996). Yaxud da nəzərə alın ki, qədim Yaponiyada ən kiçik övlada çox vaxt "soyuq düyü"

deyilir. Yapon adətindən gələn bu qaydaya görə, valideynlər və ilk övladlar yedikdən sonra digərlərinə yemək qalıqları verilir.

Yeni valideynlər tez-tez birinciləri ilə daha narahat və gərgin olsalar da, onlar da valideynlərinə qarşı daha rəğbətliyərlər. Schachter yazır: "Analar ilk övladlarının sıxıntısına daha tez reaksiya verirlər, sonrakı uşaqlarla isə daha az narahat olurlar" (1959). Ən böyük uşaq üçün böyük gözləntilər qoyurlar. Sears-ın xüsusilə maraqlı bir fərziyyəsi göstərir ki, təcrübəsiz valideynlər tərəfindən qeyri-ardıcıl rəftar ilk doğulanları daha narahat edə bilər və nəticədə sonradan doğulanlara nisbətən daha az risk almağa hazır ola bilərlər (1957).

Niyə ən böyük uşaq valideynlərin dəyərləri ilə bu qədər yaxından tanış olur? Niyə ən yaşlılar valideynlərinin gözləntilərini qarşılamaq üçün bu qədər çalışırlar? Riçardson təklif edir ki, ən böyük uşaqlar valideynlərin müstəsna hüzurunda daha çox vaxt keçirdikləri üçün onların davranışlarını müşahidə etməyə və təqlid etməyə daha çox vaxt sərf edirlər (1990). Bu, ilk övladların hər hansı digər qardaş rütbəsindən daha çox valideynlərinin ideologiyasına bənzədiyi fikrini dəstəkləyir. Bunun sosial nəticələri çoxdur. Məsələn, bu, ilk doğulanları həmyaşıdlarından fərqli olaraq böyüklərlə daha yaxından tanımağa meylləndirə bilər. Ən böyük uşaq üçün, gələcək bacı-qardaşlarla əvəzlənmə təhlükəsi həmişə mövcuddur. Dittes bunu "taxtdan salınma" adlandırır və bu, ilk doğulanları daha qorxulu və asılı edə bilər (1961). Beləliklə, ən böyük uşaq yaxşı olmaq üçün çox çalışır - buna görə də valideynləri onları sevməyə və pərəstiş etməyə davam edəcəklər.

Klassik orta uşaq haqqında nə demək olar? Hər hansı digər sifarişdən daha çox, orta uşaq tədqiqatın ən kiçik diqqət mərkəzində olmuşdur və onun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək həmişə ən çətin olmuşdur. Riçardson qeyd edir ki, ortancıl uşaqlar öz şəxsiyyətləri ilə bağlı tez-tez çaşqın olurlar və böyük və ya sevimli kiçik sibliqi kimi çox vaxt öz unikallığını əsl mənada hiss etmədən (1990) böyüməyə çalışmaq arasında tərəddüd edə bilərlər.

Ortancıl uşaqlar üzərində mövcud olan tədqiqatların çoxu onların danışıqlarda bacarıqlarını qeyd edir. Birincisi, onların sıra mövqeyi onları şeylərin "ortasında" yerləşdirir. Sulloway ailədəki bu mövqeyi "minimum şəxsi gücün təcəssümü" kimi təsvir edir (1996). Ortancıl uşaq digər bacı-qardaşlara nisbətən fərqli mövqe tutmur. Başqa sözlə, ən böyük və ən kiçiyin daha qəti rollarını onun qardaş və bacıları öz üzərinə götürmüşdür. Toman qeyd edir ki, ortancıl uşaqlar üçün "onların mövqeyi birmənalı deyil". Yəni ortancıl uşaq qaranlıq mövqeyə daha çox meyllidir.

Beləliklə, ortancıl uşaq böyük və ya kiçik bacıları ilə necə bəyət edir? Bəzi araşdırmalar göstərir ki, orta yaşlı uşaqlarda böyük və kiçik bacı-qardaş arasında sədaqət dəyişmək meyli var. Bəzi hallarda böyük qardaşın tərəfində olmaq faydalı ola bilər, digər vaxtlarda isə kiçik

bacı ilə birlikdə olmaq faydalı ola bilər. İstənilən halda danışıqlar aparmaq bacarığı tələb olunur. Riçardson qeyd edir ki, ortancıl övladlarda “kənarda” qalmağa müəyyən həssaslıq var (1990). Eyni şəkildə, Toman ortancıl uşağı “görməmək və təcrid olunmaq təhlükəsi”ndə görür” (1976). Riçardson təklif edir ki, bu, ədalətli həllə nail olmaq üçün ortancıl uşaqda danışıqlar aparmaq bacarığını inkişaf etdirə bilər.

İlk doğulandan fərqli olaraq, ortancıl uşaq daha realist ola bilər, bu da qismən pozulmamış təbiətinə görədir. Onlar tipik ilk doğulan uşaq kimi idarə olunmasalar da, buna məcburi deyillər.

Onlardan əvvəlki bacı-qardaşlardan fərqli olaraq, ailənin ən kiçiyi heç vaxt yeni doğulmuş uşaq tərəfindən yerindən tərpənmir və ya Adlerin dediyi kimi, onlar heç vaxt “taxtdan endirilməyə” məruz qalmırlar. Onlar ailənin əbədi körpəsi olaraq qalırlar. Riçardson qeyd edir ki, ailənin ən kiçik uşağı tez-tez daha az intizamlı və həddən artıq həvəslidir, çünki valideynlər bu vaxta qədər tez-tez yumşalmışlar - bu, uşağa erkən gəzmək, danışmaq və ya tualet məşqi etmək üçün daha az təzyiq olduğunu göstərir. Riçardson daha sonra qeyd edir ki, böyük bacı-qardaşlar çox vaxt ən kiçiyinin qayğısına qalmaq üçün fitri bir məsuliyyət hissi keçirirlər (1990). Əgər ailə həddən artıq diqqətli olursa, Riçardson iddia edir ki, qaydaların ən kiçiyi üçün daha az mənası var və bu, onların istədiklərini əldə etmək üçün manipulyasiya tərzinə səbəb ola bilər (1990).

Bu tapıntılar, son doğulanların təbiət tərəfindən korlanmış kimi qəbul edildiyi Adlerin doğum sırası ilə bağlı araşdırmasında tapılan nümunələrə uyğun gəlir. Adler bildirir ki, “Xorlanmış uşaq heç vaxt müstəqil ola bilməz”. Bunu söyləmək kifayətdir ki, bu fərziyyə bəzi doğum sırası tədqiqatçıları (o cümlədən Sulloway) tərəfindən bir qədər lətifə kimi qəbul edilir. Bu bir tendensiya olsa da, statistik test tələb edir.

Forer həmçinin kiçik uşaqlarda müstəqilliyin olmaması meylini təsvir edir. Tədqiqatında o, başqalarından bu asılılığın mümkün izahını göstərmişdir: “Əgər ailə həddindən artıq qoruyucu olarsa, ən kiçiyində cəsarət və müstəqillik olmaya bilər” (1976).

1.2.3. Doğum sırasının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına təsiri

Şəxsiyyət fərdin fərqli xarakterini formalaşdıran xüsusiyyətlərin və ya keyfiyyətin məcmusudur. Şəxsiyyət, onun davranış xüsusiyyətlərini müəyyən edən psixofiziki sistemlərin fərd daxilində dinamik təşkilatıdır (Allport, 1961). Eyzenkə (1964) görə şəxsiyyət insanın ətraf mühitə özünəməxsus uyğunlaşmasını müəyyən edən xarakteri, temperament, intellekt və bədən quruluşunun az və ya çox sabit və davamlı təşkilidir.

Şəxsiyyət ailə təsirləri, sosial-mədəni amillər, təhsil, erkən həyat təcrübələri, ətraf mühitə məruz qalma, cins, doğum sırası və bir sıra digər amillər nəticəsində formalaşır.

(Sangeeta Rath və Stuti Das, 2015). Psixoloqlar bir insanı digərindən fərqləndirən bir çox şəxsiyyət nəzəriyyələrini təsvir etmişdirlər.

Şəxsiyyətin dövlət nəzəriyyəsi tərbiyənin və ətraf mühitin təsirinin rolunu vurğulayır. Bioloji nəzəriyyələr şəxsiyyətə təsir edən daxili fizioloji və genetik amilləri vurğulayır. Şəxsiyyətin xüsusiyyət nəzəriyyələri şəxsiyyətin bioloji əsaslı olduğunu nəzərdə tutur. Eyzenkin şəxsiyyət nəzəriyyəsi, Allportun xasiyyət nəzəriyyəsi (Saul Meleod, 2014) kimi bir çox xüsusiyyət nəzəriyyələri var, lakin son illərdə tədqiqatçılar xüsusilə aktual olan və ümumiyyətlə "Böyük Beşlik" şəxsiyyət xüsusiyyətləri (Sangeeta) kimi tanınan beş əsas xüsusiyyəti müəyyən ediblər. (Rath və Stuti Das, 2015).

Şəxsiyyətin psixodinamik nəzəriyyəsi insan davranışını Ziqmund Freyd nəzəriyyəsi, Erik Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsi və Alfred Adler nəzəriyyəsi (Alçaqlıq və doğum sırası) kimi şəxsiyyətin müxtəlif komponentlərinin qarşılıqlı təsiri baxımından izah edir (Sarah Mae Sincero, 2012). Adler, sosial mühit kontekstində terapevtin fərdi anlama ehtiyacına yönəlmiş şəxsiyyət nəzəriyyələrini inkişaf etdirmişdir.

Klein(1984) ilk doğulanların ortancıl və sonbeşik olanlara nisbətən daha az ekstravert olduğunu ortaya qoyur. Jefferson Tyrone, Jefferson Herbs & McCrae (1998) aşkar etdi ki, son doğulanlar ilk doğulanlara nisbətən ekstraversiyada daha yüksək nəticə əldə ediblər.

Ortancıl uşağın ümumi xüsusiyyətləri bütün doğuş mövqeləri arasında ən müxtəlif və ziddiyyətlidir. Xüsusiyyətlər arasında vasitəçi və ya münafişdən qaçan, müstəqil və həmyaşıdlar qrupuna son dərəcə sadıq olmaq və tez-tez ailədə "itirilmiş" uşaq olmaq daxil ola bilər. Bu uşaq utancaq və sakit və ya mehriban və ünsiyyətçi, səbirsiz və asanlıqla əsəbiləşən və ya geri çəkilən, həyatda addım atan ola bilər. Ortancıl olanlar çox rəqabətə davamlı və ya çox rahat davrana bilən ola bilərlər.(Graham .J, 1914)

Ailənin ən kiçik övladları, bir qayda olaraq, şiltaq xasiyyətli manipulyatorlardır. Onlar həm də mehriban, sadə və bəzən bir az diqqətsizdirlər. Onların həyata "kosmik kursant" yanaşması gülür, təbəssüm edir və başını bulayır. Sonuncu doğulanların tipik xüsusiyyəti odur ki, onlar daha qayğısız və canlıdırlar - tələklərinə baxmayaraq adətən məşhur olan əsl "xalq adamı"dırlar (Graham .J, 1914).

Natlae öz araşdırmasında (Lorenzi, 2017) uşaqların doğum sırasına görə valideynlərin onlara necə münasibət göstərməli olduqları ilə bağlı təkliflər edir:

1. İlk övladın tərbiyəsi – ən böyüyünə əlavə öhdəliklər yerinə yetirərkən, daha gec yatmaq vaxtı kimi bəzi imtiyazlar da vermək lazımdır.
2. Ortancıl uşağın tərbiyəsi - onun həmyaşıdlarına olan ehtiyacına hörmət etmək lazımdır. Onun parkda və ya oyun yoldaşları ilə yeni dostlarla görüşməsi üçün imkanlar

yaradılmalıdır.

3. Son doğulan uşağın tərbiyəsi - son doğulanlar çox vaxt ciddi qəbul edilmədiklərini hiss edirlər. Onlar ailəvi qərarlar verməlidirlər. Və ən kiçik uşağa bəzi vəzifələr verilməlidir.

1.2.4. Ailədə uşaq sayı şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amil kimi

Bu yarımfəsildə tək və ya bir neçə bacı və qardaşı olan beş yüzdən çox məktəbəqədər və ibtidai məktəb yaşlı uşaqların ali psixi funksiyalarının (APF) neyropsixoloji tədqiqatının nəticələri və uşaqların inkişafına təsir edən amillər müzakirə olunur.

Ailədəki uşaqların sayından asılı olaraq APF-nin xüsusiyyətlərində fərqlər müəyyən edilmişdir. Vizual və eşitmə məlumatlarının işlənməsi funksiyaları vəziyyətində yalnız uşaqlar üstünlüklərə malikdirlər. Qardaşları olan uşaqlarda hərəkətlərin kinetik və kinestetik aspektləri və vizual məkan funksiyalarının sağ yarımkürə komponentləri daha yaxşı inkişaf etmişdir. Beləliklə, yalnız uşaqlarda əsasən sol yarımkürə funksiyaları daha yaxşı inkişaf edərsə, sibling sayının artması sağ yarımkürə funksiyalarının formalaşmasına kömək edir və sol yarımkürə funksiyalarının inkişafını ləngidir. Ontogenezdə sol yarımkürənin funksiyalarının formalaşmasının sağdan daha gec baş verdiyini nəzərə alsaq, ailədə yalnız uşaqlarda yüksək psixi funksiyaların formalaşmasının sürətlənməsindən danışmaq olar.

Ailədə uşaqların sayının və onların doğulma qaydasının şəxsiyyət və intellektə təsiri problemi psixoloqları, sosioloqları, müəllimləri və iqtisadçıları çox maraqlandırır. R. Zajonc və H. Marcus tərəfindən təklif edilən birləşmə modeli geniş yayılmışdır (Zajonc, Marcus., Marcus, 1979). Bu modelə görə, ailə nə qədər kiçik olarsa, bacı-qardaşlar arasında yaş fərqi nə qədər çox olarsa, uşaqlarda intellekt bir o qədər yüksək olur. Ən kiçik uşaq zehni inkişaf üçün ən əlverişsiz vəziyyətdədir. Əgər ortancıl uşaqlar üçün, hər bir yeni bacı-qardaşın meydana çıxması ilə ailənin intellektual mühitinin ümumi yoxsulluğu kiçik uşaqlara münasibətdə tədris funksiyalarını yerinə yetirmək imkanı ilə kompensasiya edilirsə, sonuncu uşağın öyrətmək üçün heç kimi yoxdur. Əhəmiyyətli bir məqam ondan ibarətdir ki, müxtəlif yaşlarda ailə amillərinin intellektual inkişafa təsiri dəyişir.

Qavriş I.V. və başqaları (Çertkova, 2009) məktəblilər üzərində araşdırma aparmış və müəyyən etmişdirlər ki, ailə nə qədər böyükdürsə, uşaqların akademik göstəriciləri də bir o qədər pis olur. Yalnız uşaqlar və bir bacısı olanlar eyni şeyi öyrənirlər, üç və ya daha çox uşaq olduqda öyrənmə müvəffəqiyyətində azalma olur. Çertkova bacı-qardaşların əkizlərin koqnitiv inkişafına təsirini öyrənərkən əldə edilən oxşar məlumatları təqdim edir. Onun sözlərinə görə, uşaqların akademik uğurlarının aşağı düşməsi dörd və ya daha çox uşağı olan ailələrdə özünü büruzə verir. Bu, tək-cə sonradan doğulan uşaqların akademik göstəricilərinin aşağı olmasından deyil, həm də ilk doğulan uşaqların təhsil uğurlarının azalmasından gedir ki, bu da bacı-

qardaşların sayının artması ilə özünü göstərir. Bu, yəqin ki, onunla izah olunur ki, ailədə başqa övladın meydana çıxması ilə böyüyün məsuliyyət və vəzifələri genişlənir, onun təhsilə ayıra biləcəyi vaxt azalır. Bundan əlavə, birdən çox siblinqə sahib olmaq şəxsi məkanı azaldır və ev tapşırığı, oxumaq və konsentrasiya və təklif tələb edən digər intellektual fəaliyyət imkanlarını maneə törədir.

Valideynlərin yüksək təhsil səviyyəsi ailənin böyüklüyünün mənfi təsirini müəyyən dərəcədə kompensasiya edir və sübut olunmuşdur ki, valideynləri daha yaxşı təhsil alan uşaqlar daha yaxşı intellektual göstəricilərə malikdirlər.

Kanaeva L.A. (Kanaeva, 2013) çoxuşaqlı ailələrdən olan mindən çox uşağın akademik nailiyyətlərini təhlil edərək eyni nəticələrə gəlib. İlk doğulan uşaqlar daha yaxşı oxuyur, ikinci doğulan uşaqlar üçüncü doğulan uşaqlardan daha yaxşı oxuyur və s. İbtidai məktəb şagirdləri arasında ailədəki tək uşaqların çoxuşaqlı ailələrdəki həmyaşıdları sinif ortalamasından aşağı səviyyədə çıxış edir. Maraqlıdır ki, orta məktəbdə vəziyyət əksinədir. Müəllifin fikrincə, bu, kiçik yaşlı məktəblilər üçün ailə təsirinin daha böyük əhəmiyyəti ilə izah olunur. Əgər onlar çoxuşaqlı ailəyəndirlərsə, onda onların başlanğıc imkanları aşağı olur və orta məktəb yaşına çatdıqda şagirdin özünün idrak, şəxsi və motivasiya xüsusiyyətləri ön plana çıxır.

Dumitraşku T.A. (Dumitrascu, 1996) çoxuşaqlı ailələri də tədqiq etmiş və müəyyən etmişdir ki, bütün koqnitiv xüsusiyyətlərdə belə ailələrin uşaqları ailədəki tək uşaqlardan geri qalırlar. Bu, şifahi testlər apararkən xüsusilə nəzərə çarpır. O, çoxuşaqlı ailələrdən olan uşaqların iradə və mücərrədlik qabiliyyətinin inkişafında geri qalmasına, onların intellektual göstəricilərinin qeyri-bərabər olmasına diqqət çəkib ki, bu da müəllifin fikrincə, onların inkişafının disharmoniyasından xəbər verir. Doğum sırasının təsiri həmişə ən kiçik uşağa aid edilmir, bəzi məlumatlara görə, sonuncu uşaqlar idrak qabiliyyətlərində daha əvvəl doğulanlardan üstün ola bilərlər (Wagner, Schubert, 1985).

II FƏSİL. TƏDQIQATIN APARILDIĞI YER, METOD VƏ METODİKALAR

2.1. Tədqiqatın keçirildiyi yer

Tədqiqat işi Bakı şəhəri, Yasamal rayonu 167 sayılı orta məktəbdə həyata keçirilmişdir. Tədqiqata məktəbin 7, 8, 10 və 11-ci sinif şagirdləri və valideynlər cəlb olunmuşdur. 16-17 yaş aralığında, 80 şagird, 13-15 yaş aralığında 50 şagird və 50 valideyn müxtəlif test və sorğulardan keçməklə tədqiqatda iştirak etmişdirlər. Tədqiqat işinin məqsədinə müvafiq olaraq, seçilmiş hər metod üçün xüsusi tədqiq olunanlar qrupu yaradılmışdır. Hər bir qrup üçün xüsusi təlimat hazırlanmışdır. Tədqiqat həyata keçirilməzdən əvvəl müvafiq sənədlər Xəzər Universitetinin Etik Komitəsinə təqdim olunmuş, Etik Komitənin təsdiqindən sonra məktəbdə tədqiqatın keçirilməsi üçün uyğun şərait yaradılmışdır.

İştirakçıların tədqiqata cəlb olunması zamanı etik kodeksə əsasən könüllülük prinsipinə əməl olunmuş, hər bir tədqiq olunan tədqiqatın məqsədləri haqqında ətraflı məlumat verilmiş və tədqiqatın istənilən mərhələsində iştirakdan imtina etmək hüquqlarının olduğu bildirilmişdir. Eləcə də tədqiqatın tamamilə məxfi olması və əldə olunmuş məlumatların yalnız tədqiqatın məqsədi üçün istifadə ediləcəyi istiqamətində məlumat verilmişdir.

2.2. Tədqiqatda istifadə olunan material və metodlar

Tədqiqatın təşkilinin əsas məqsədi doğum sırası və bacı-qardaş sayının uşaq şəxsiyyətinin inkişafına təsirini araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın keçirilməsi aşağıdakı plana müvafiq olaraq icra edilmişdir:

- Tədqiqat zamanı istifadə ediləcək müvafiq metodları təyin etmək;
- Tədqiqat üçün uyğun tədqiq olunanlar qrupunun müəyyən edilməsi;
- Tədqiq olunanların sosial-demoqrafik göstəricilərini müəyyənləşdirmək;
- Tədqiqat qrupuna daxil olan, şagirdlərin aqressivlik səviyyəsini müəyyən etmək;
- Şagirdlərin aqressivlik səviyyəsi göstəricilərini onların doğum sırasına əsasən təhlil etmək;
- Şagirdlərin aqressivlik səviyyəsi göstəricilərini onların bacı – qardaş sayına əsasən müqayisəli təhlil etmək;
- Tədqiqata cəlb olunmuş valideynlərin Şəxsiyyətin Dəyərləndirilməsi Testi nəticələrini müəyyənləşdirmək;
- Şəxsiyyətin Dəyərləndirilməsi Testinin nəticələrinin uşaqların doğum sırasına əsasən müqayisəli təhlilini aparmaq;
- Şəxsiyyətin Dəyərləndirilməsi Testinin nəticələrini uşaqların bacı – qardaş sayına əsasən müqayisəli təhlil etmək;

- Tədqiqata cəlb olunmuş şagirdlərə təqdim olunmuş Tamamlanmamış Cümlələr Testinin nəticələrini təhlil etmək;
- Tamamlanmamış Cümlələr Testinin nəticələrini uşaqların bacı – qardaş sayına və doğum sırasına əsasən müqayisəli təhlil etmək;
- Tədqiqat zamanı əldə edilən məlumatların statistik əhəmiyyətliliyini təyin etmək.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlar istifadə edilmişdir:

- Sosial-demoqrafik sorğu (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)
- “Buss Perri Aqressiya Sorğusu” (Arnold H. Buss və Mark Perry, 1992 - adaptasiya: Psixologiya Elmi Tədqiqat İnstitutu)
- “Tamamlanmamış cümlələr testi” (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)
- Şəxsiyyət dəyərləndirməsi testi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Tədqiq olunanların sosial-demoqrafik göstəricilərini (yaş, cins, ailədə bacı-qardaş sayı, doğum sırası) müəyyənləşdirmək üçün, tərəfimizdən hazırlanan anketdən istifadə edilmişdir.

Tədqiq olunan 10-11-ci sinfdə təhsil alan 80 şagirdə doğum sırası və bacı-qardaş sayının onların aqressiya səviyyəsində fərqliliyə səbəb olub – olmadığını ölçmək üçün Buss Perri Aqressiya Sorğusundan istifadə edilmişdir. Aqressiyanın diaqnostikası üçün Arnold H. Buss və Mark Perry tərəfindən hazırlanmış bu metodun Azərbaycan mədəniyyətinə adaptasiyası Psixologiya Elmi Tədqiqat İnstitutu tərəfindən həyata keçirilmişdir. “Buss Perri Aqressiya Sorğusu” 12 sualdan və bu suallara müvafiq olaraq likert tipli beş cavab variantından (qətiyyən razı deyiləm, razı deyiləm, ola bilər, razıyam, tamamilə razıyam), dörd alt kateqoriyadan (psixoloji aqressiya, verbal aqressiya, qəzəb və düşmənçilik) təşkil olunmuşdur.

Tədqiqatda iştirak edən 50 valideynə müxtəlif şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sıralandığı “Şəxsiyyət Qiymətləndirməsi” sorğusu təqdim olunmuş və sıralanmış keyfiyyətlərə əsasən övladlarını qiymətləndirmələri (1-5 ballıq şkala üzrə) istənilmişdir. Sorğu müəllif tərəfindən hazırlanmış və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sıralanması zamanı A.Adlerin “Doğum Sırası Nəzəriyyəsi” nə əsaslanılmışdır.

Tədqiqata cəlb olunmuş 13-15 yaş aralığında 50 şagirdə “Tamamlanmamış cümlələr” təqdim olunmuşdur. Cümlələrə verilən cavablar müsbət, neytral və mənfi olmaq üzrə qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələrin statistik təhlilini aparmaq məqsədilə IBM SPSS (29.0) proqramında müvafiq ölçmə meyarları istifadə edilmişdir.

Hər üç testin güvənirliyi Cronbach Alpha testi ilə ölçülmüşdür.

Tədqiqat metodlarının işlənməsindən əldə olunan nəticələrin ortalama göstəricilərini müəyyənləşdirmək üçün “Compare mean” istifadə edilmişdir. Verilənlərin normal paylanıb – paylanmadığını təyin etmək üçün, normallıq testlərindən “Kolmogorov-Smirnov” və “Shapiro-Wilk” istifadə edilmişdir.

Verilənlərin normallıq üzrə göstəriciləri müəyyən edildikdən sonra, əldə olunan nəticəyə müvafiq olaraq parametrik testlər seçilmişdir. Müəyyən əlamətlər üzrə müxtəlif qrupların göstəricilərini müqayisə etmək üçün One-way Anova analizindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı istifadə edilən metodlar vasitəsilə əldə olunan nəticələr qeydə alınmış, sistemləşdirilərək təhlil (keyfiyyət və kəmiyyət) edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinin statistik təhlilindən alınan nəticələrin etibarlılığı $p < 0,05$ əhəmiyyətlik dərəcəsinə əsasən müəyyən edilmişdir.

III FƏSİL. ALINAN NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

3.1. Eksperimental tədqiqatın nəticələrinin təhlili

İlk tədqiqatımız doğum sırası və bacı qardaş sayının aqressivlik səviyyəsində fərqliliyə səbəb olub-olmadığını yoxlamaq məqsədilə aparılmışdır. Tədqiq olunanlar qrupu (80 nəfər) 16-17 yaşlı məktəblilərdən təşkil olunmuşdur. Anket göstəricilərinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, iştirakçıların 50%-i (40 nəfər) qızlardan, 50%-i (40 nəfər) oğlanlardan ibarətdir. Tədqiq olunan şagirdlərin 25%-i (20 nəfər) ilk, 26%-i (21 nəfər) orta, 25%-i (20 nəfər) sonbeşik və nəhayət 24%-i (19 nəfər) tək uşaqdır. 37,5%-in (30 nəfər) bir, 38,7% -in (31 nəfər) 2 bacı və ya qardaşı vardır. 23,8%-i (19 nəfər) isə bacı və ya qardaşı olmayanlar təşkil edir. Anket nəticələri cədvəl 3.1-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3.1

Tədqiq Olunan Şagirdlərin Göstəriciləri

Tədqiq olunanların yaş həddi	Tədqiq olunanların cins bölgüsü		
16-17 yaş	<i>q</i>	<i>K</i>	
	50%	50%	
Tədqiq olunanların doğum sırası			
<i>İlk</i>	<i>Ortancıl</i>	<i>Sonbeşik</i>	<i>Tək</i>
25% (20 nəfər)	26% (21 nəfər)	25% (20 nəfər)	24% (19 nəfər)
Tədqiq olunanların bacı-qardaş sayı			
<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	
23,8% (19 nəfər)	37,5% (30 nəfər)	38,7% (31 nəfər)	

Tədqiq olunan şagirdlərin aqressivlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün onlara Buss Perry Aqressiya Sorğusu təqdim edilmişdir (cədvəl 3.2). Alınan nəticələrə əsasən müəyyən etmiş oluruq ki, tədqiq olunanların 4%-də (3 nəfər) aqressivlik olmaması, 47,5%-də (38 nəfər) aqressivliyin aşağı səviyyəsi, 37,5%-də (30 nəfər) yüksək səviyyəsi, 11%-də (9 nəfər) çox yüksək səviyyəsi izlənilmişdir. Nəticələr şəkil 3.1-də əks olunmuşdur.

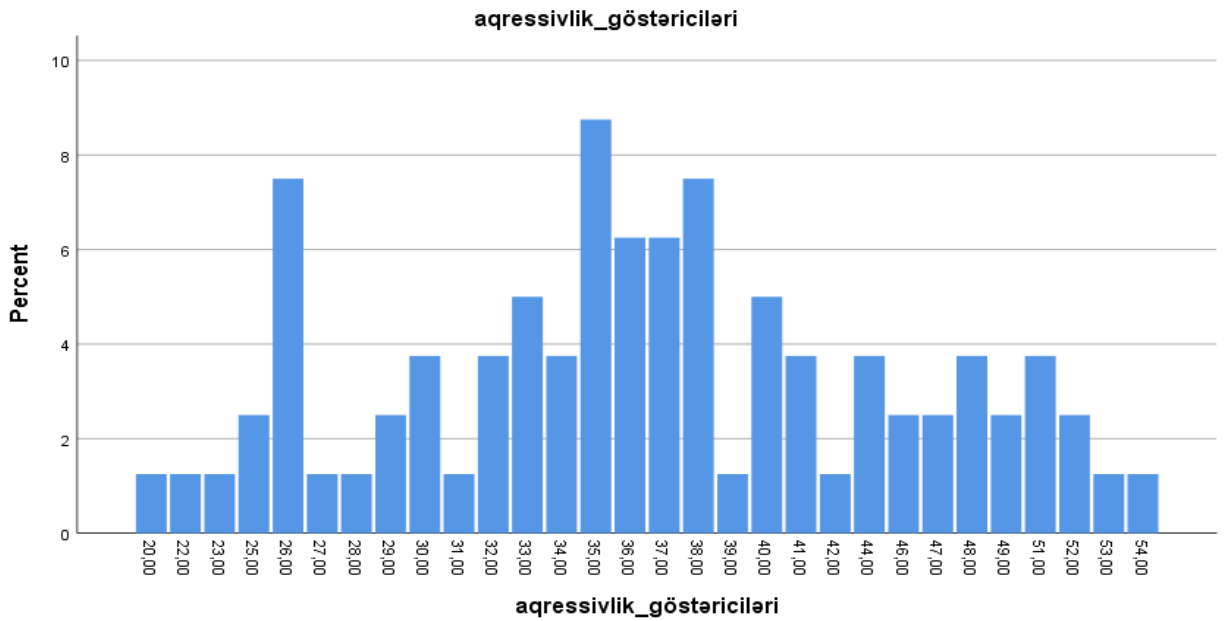
Cədvəl 3.2

Aqressivlik Göstəriciləri

Aqressivlik səviyyələri	Tədqiq olunanların göstəriciləri		
	<i>N</i>	%	<i>M</i>
Aqressivlik yoxdur	3	4%	21,7
Aşağı aqressivlik	38	47,5%	31,5
Yüksək aqressivlik	30	37,5%	41,3
Çox yüksək aqressivlik	9	11%	51,3

Şəkil 3.1

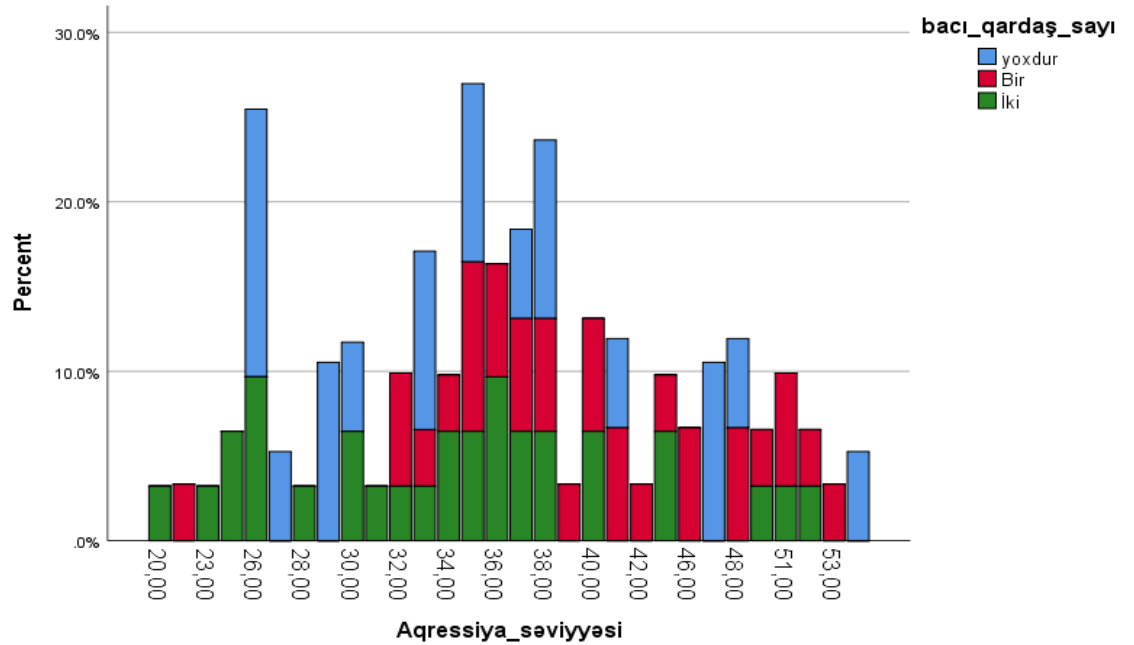
Tədqiq Olunanların Aqressiv Göstəriciləri üzrə Təsviri

Nəticələrə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, yüksək aqressivlik səviyyəsi aşkarlanmış tədqiq olunanların (39 nəfər) 33%-ni (13 nəfər) ilk, 28%-ni (11 nəfər) sonbeşik, 21%-ni (8 nəfər) tək, 18%-ni (7 nəfər) ortancıl uşaqlar təşkil edir (şəkil 3.2.).

Şəkil 3.2

Tədqiq Olunanların Aqressivlik Səviyyəsi üzrə Müqayisəli Təsviri

Əldə olunan göstəricilərin normal paylanıb – paylanmamasını müəyyən etmək üçün Kolmogorov-Smirnov, Shapiro-Wilk normallıq testləri istifadə edilmişdir. Normallıq testlərinin nəticələri cədvəl 3.3-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3.3

Normallıq Testlərinin Nəticələri (‘Kolmogorov-Smirnov’; ‘Shapiro-Wilk’)

Metod	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Stats.	DF	Sig.	Stats.	DF	Sig.
Buss Perri Aqressivlik Sorğusu	0,0298	80	0,057	0,974	80	0,095

Normallıq testlərinin nəticələrindən əldə olunan göstəricilərin normal paylandığı ($p > 0,05$). müəyyən edilmişdir. Bu nəticəyə əsasən, tədqiqat zamanı parametrik testlərdən istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Tədqiqat zamanı irəli sürülən əsas fərziyyənin tədqiqi üçün One-way ANOVA analizindən istifadə edilmişdir. Aqressivlik səviyyəsinin doğum sırası və bacı qardaş sayına əsasən müqayisəli tədqiqindən əldə olunan nəticələr cədvəl 3.4-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3.4

Aqressivlik Səviyyəsinin Doğum Sırasına görə Müqayisəli Təhlili (One-way ANOVA)

Aqressivlik səviyyəsi	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Ss</i>		<i>KT</i>	<i>Sd</i>	<i>KO</i>	<i>F</i>	<i>sig</i>
Doğum Sırası				qruplararası	1.602	3			
İlk	20	3.2500	0.5567	qrupdaxili	35.043	76			0.331
ortancıl	21	2.9167	0.7255	cəm	36.646	79		1.158	
sonbeşik	20	3.1958	0.7164						
tək	19	2.9781	0.7020						
Cəm	80	3.0844	0.6810						

Doğum sırasının aqressivlik səviyyəsi üzərində təsirini araşdırmaq üçün tətbiq etmiş olduğumuz Anova analizinin nəticələrinə əsasən aqressivlik səviyyəsi doğum sırasına görə əhəmiyyətli fərqlilik göstərməməkdədir. ($F=1,158$; $p>0,05$)

Cədvəl 3.5

Aqressivlik Səviyyəsinin Bacı-Qardaş Sayına görə Müqayisəli Təhlili (One-way ANOVA)

Aqressivlik səviyyəsi	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Ss</i>		<i>KT</i>	<i>Sd</i>	<i>KO</i>	<i>F</i>	<i>sig</i>
Bacı-qardaş sayı				qruplararası	3.866	2	1.933		
0	19	2.9781	0.7020	qrupdaxili	32.780	77	0.426		0.014
1	30	3.3639	0.6043	cəm	36.646	79		4.540	
2	31	2.8790	0.6662						
Cəm	80	3.0844	0.6810						

Bacı – qardaş sayının aqressivlik səviyyəsi üzərində təsirini araşdırmaq üçün tətbiq etmiş olduğumuz Anova analizinin nəticələrinə əsasən aqressivlik səviyyəsinin bacı – qardaş sayına görə əhəmiyyətli fərqlilik göstərməkdə olduğu müəyyən edilmişdir. ($F=4.540$; $p<0,05$)

Qruplarda tədqiq olunanların yerləşməsi bərabər olmadığı üçün Gabriel testindən istifadə edilmiş və əhəmiyyətli fərqliliyin hansı qruplar arasında izləndiyi müəyyən edilmişdir. Test nəticəsi cədvəl 3.6- da verilmişdir.

Cədvəl 3.6

Bacı-Qardaş Sayına əsasən Aqressivlik Səviyyəsində Fərqlər (Gabriel testi)

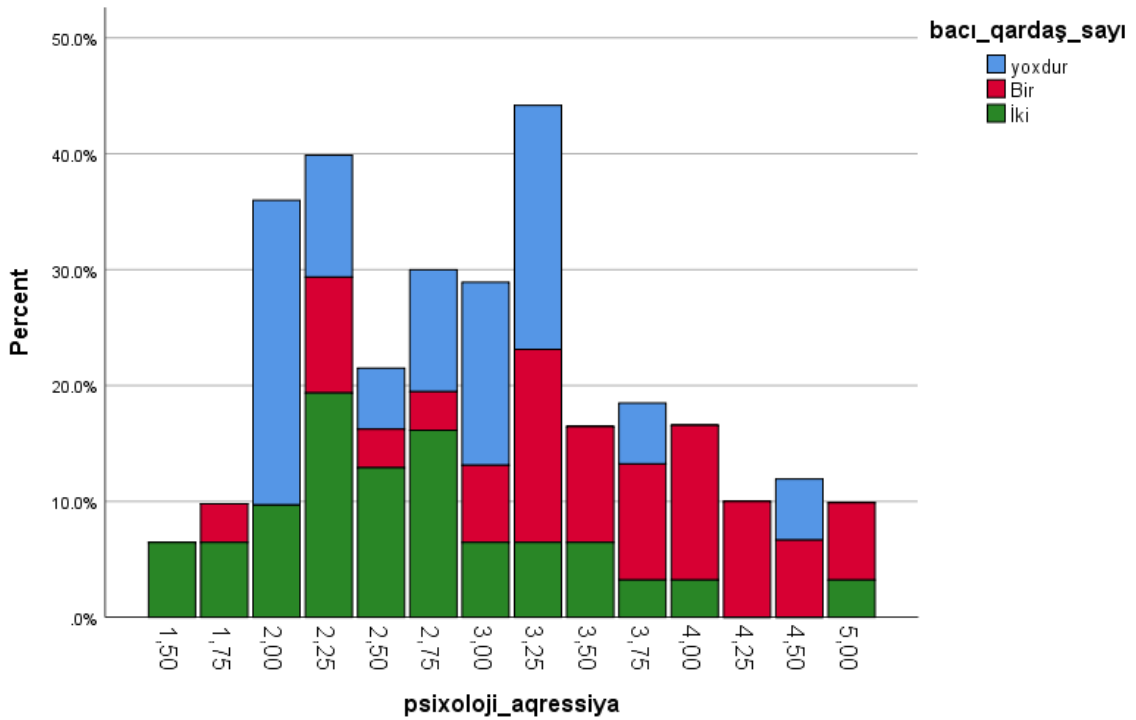
Bacı-qardaş sayı	Bacı-qardaş sayı	<i>M</i>	<i>Ss</i>	<i>Sig.</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>
yoxdur	Bir	-.38582	.19130	.130	-.8494	.0777
	İki	.09904	.19010	.936	-.3612	.5593
Bir	yoxdur	.38582	.19130	.130	-.0777	.8494
	İki	.48486*	.16710	.014	.0773	.8924
İki	yoxdur	-.09904	.19010	.936	-.5593	.3612
	Bir	-.48486*	.16710	.014	-.8924	-.0773

Nəticələrə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, bir bacı və ya qardaşı olan tədqiq olunanların aqressivlik səviyyəsi iki bacı və ya qardaşa sahib olan tədqiq olunanların aqressivlik səviyyəsindən əhəmiyyətli fərqlilik göstərməkdədir.

Həmçinin testin alt şkalalarından biri olan psixoloji aqressiya səviyyəsinə görə də qruplar arasında fərqlilik aşkar olunmuşdur (şəkil 3.3). Nəticələr cədvəl 3.7-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 3.3

Bacı-Qardaş Sayına əsasən Psixoloji Aqressiya Səviyyəsində Fərqlərin Müqayisəli Təsviri

Cədvəl 3.7

Bacı-Qardaş Sayına əsasən Psixoloji Aqressiya Səviyyəsində Fərqlərin Müqayisəli Tədqiqi (One-Way ANOVA)

Psixoloji aqressiya	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Ss</i>		<i>KT</i>	<i>Sd</i>	<i>KO</i>	<i>F</i>	<i>sig</i>
Bacı-qardaş sayı				qruplararası	12.861	2	6.431		
0	19	2.7763	0.6916	qrup daxili	45.700	77	0.594		0.00
1	30	3.5167	0.8198	cəm	58.562	79		10.835	
2	31	2.6452	0.7658						
Cəm	80	3.0031	0.8609						

Anova testinin nəticələrinə əsasən ($F=10.835$; $p<0.05$) fərqin əhəmiyyətli səviyyədə olduğu müəyyən edilmişdir. Gabriel testindən istifadə edilmiş və əhəmiyyətli fərqliliyin hansı qruplar arasında izləndiyi müəyyən edilmişdir. Test nəticəsi cədvəl 3.8- də verilmişdir.

Cədvəl 3.8

Bacı-Qardaş Sayına əsasən Psixoloji Aqressiya Səviyyəsində Fərqlərin Müəyyən Edilməsi (Gabriel testi)

Bacı-qardaş sayı	Bacı qardaş sayı	<i>M</i>	<i>Ss</i>	<i>Sig.</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>
yoxdur	Bir	-.74035*	.22588	.004	-1.2877	-.1930
	İki	.13115	.22446	.912	-.4122	.6746
Bir	yoxdur	.74035*	.22588	.004	.1930	1.2877
	İki	.87151*	.19730	.000	.3903	1.3527
İki	yoxdur	-.13115	.22446	.912	-.6746	.4122
	Bir	-.87151*	.19730	.000	-1.3527	-.3903

Test nəticələrinə əsasən psixoloji aqressiya göstəricisi üzrə üçuşaqlı ailələrdən olan tədqiq olunanlarla, həm ikiuşaqlı, həm də təkushaqlı ailədən olan uşaqlar arasında əhəmiyyətli fərqlilik olduğu müəyyən olunmuşdur. Üçuşaqlı ailədən olan uşaqlarda psixoloji aqressiya səviyyəsi həm tək böyüyən, həm də ikiuşaqlı ailələrdə böyüyən uşaqlardan daha aşağı

səviyyədədir. Ümumilikdə isə, həm psixoloji aqressiya, həm də ümumi aqressiya səviyyəsinin ikiuşaqlı ailədə böyüyən uşaqlarda üçuşaqlı ailələrdə böyüyən uşaqlardan daha yüksək olduğu aşkara çıxmışdır. Bu da qardaş – bacı sayının uşaqların aqressiya səviyyəsinə təsir etdiyini göstərir. Aqressiya səviyyəsinin qardaş – bacı sayından asılı olaraq fərqlilik göstərməsi bir sıra səbəblərdən qaynaqlanmış ola bilər. Belə ki, uşaqların ailədə bənzər statusu paylaşdıqları həmyaşıdları (bacı – qardaş) ilə daha çox ünsiyyətdə olması onların daha uzlaşan və özlərini ifadə etmə bacarığına sahib olmalarına səbəb ola bilər. Həmçinin bacı-qardaş sayının müəyyən say qədər daha çox olması uşaqların özlərini daha çox sevdirmə cəhdlərinin artmasına, bu isə onlarda müəyyən xüsusiyyətlərin inkişaf etməsinə gətirib çıxara bilər.

Metod 2.

Növbəti tədqiqatımız, müxtəlif şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı ilə doğum sırası və bacı-qardaş sayının əlaqəsinin təhlili məqsədilə tərəfimizdən hazırlanmış olan “Şəxsiyyət Qiymətləndirməsi” sorğusu vasitəsilə keçirilmişdir. Sorğuda təsadüfi seçilmiş 50 valideynə, müxtəlif şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sıralandığı şkala təqdim olunmuş və övladlarını bu şkala üzrə qiymətləndirmələri istənilmişdir. Valideynlərin 100%-ni (50) analar təşkil edir. Tədqiqatda iştirak edən valideynlərin 50%-nin (25 nəfər) 3, 34%-nin (17 nəfər) 2, 16%-nin isə (8 nəfər) 1 övladı var. Valideynlər tərəfindən qiymətləndirilən uşaqların 24%-ni (12 nəfər) ilk, 28%-ni (14 nəfər) ortancıl, 32%-ni (16 nəfər) kiçik, 16%-ni (8 nəfər) isə tək uşaq təşkil edir. Göstəricilər cədvəl 3.9-da əks olunmuşdur.

Cədvəl 3.9

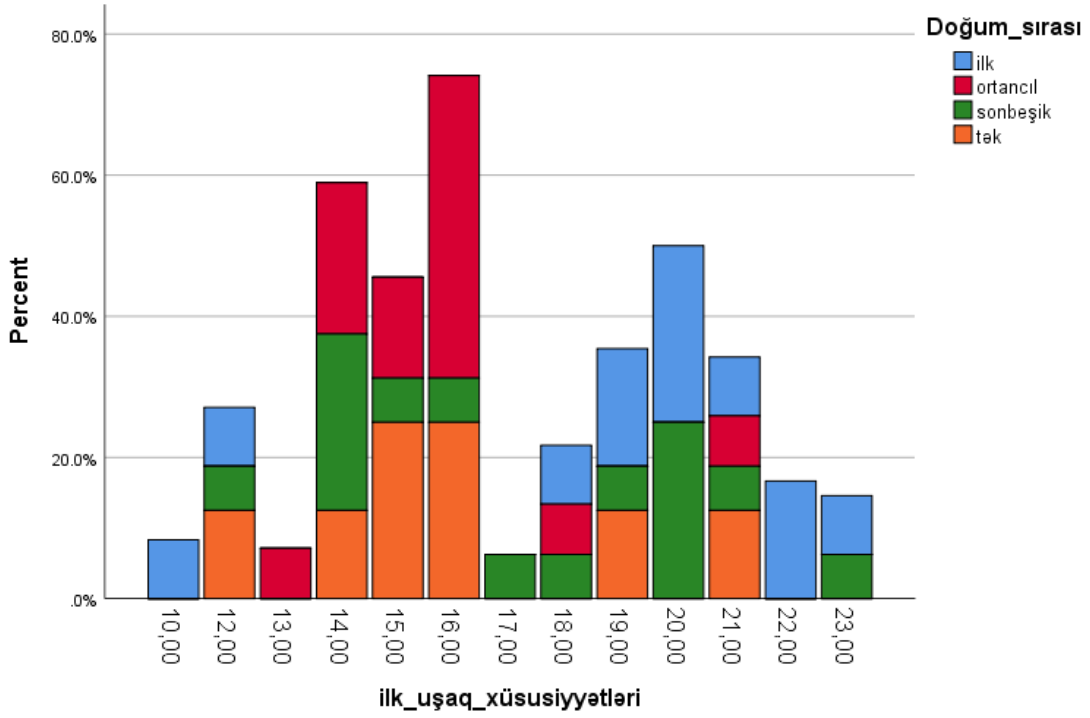
Tədqiq olunanların sərbəst dəyişənlər üzrə paylanması cədvəli

Qiymətləndirilən uşaqların doğum sırası			
<i>İlk</i>	<i>Ortancıl</i>	<i>Sonbeşik</i>	<i>Tək</i>
25% (20 nəfər)	32% (16 nəfər)	32% (16 nəfər)	16% (8 nəfər)
Qiymətləndirilən uşaqların bacı-qardaş sayı			
<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	
16% (8 nəfər)	34% (17 nəfər)	50% (25 nəfər)	

Qiymətləndirməyə əsasən A.Adlerin Doğum Sırası Nəzəriyyəsinə əsasən qruplaşdırılmış müxtəlif xüsusiyyətlərin qiymətləndirilən uşaqlar arasında paylanması müəyyən olunmuşdur.

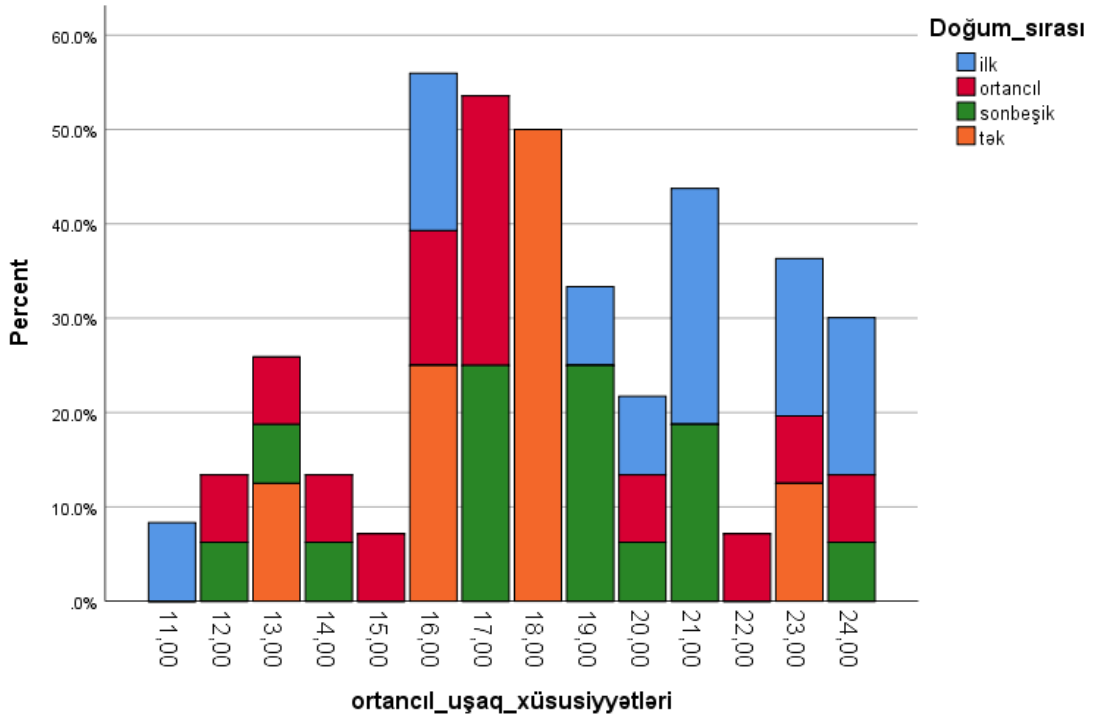
Şəkil 3.4

İlk Uşaq Xüsusiyyətlərinin Paylanması Təsviri

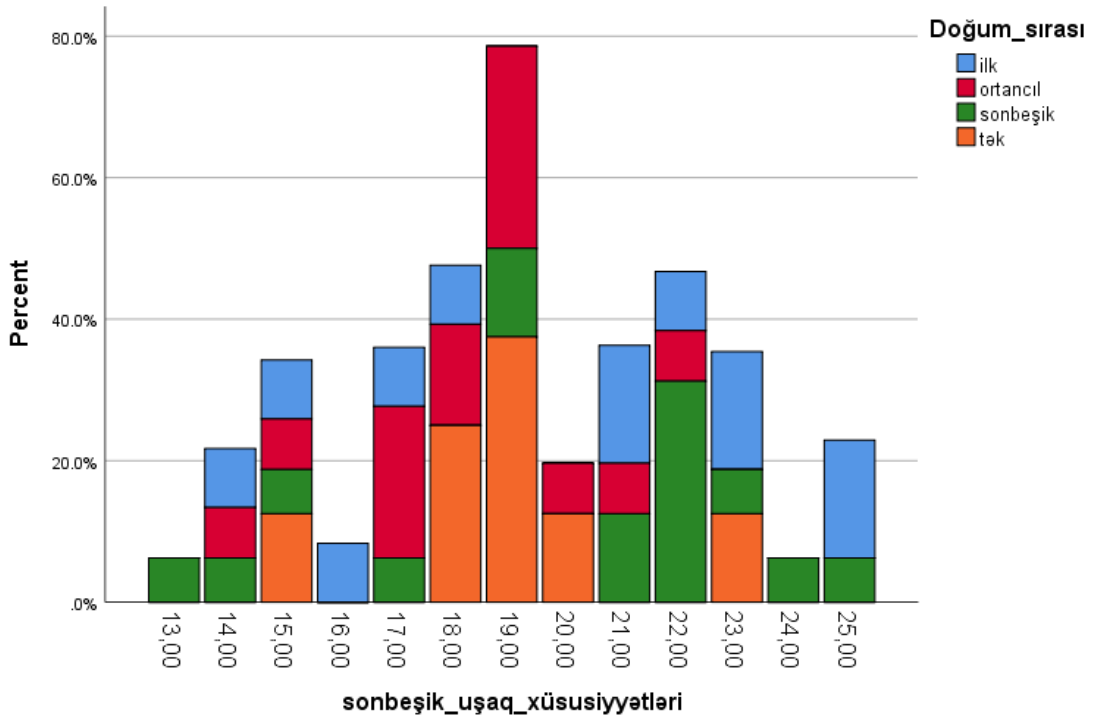
Şəkil 3.5

Ortancıl Uşaq Xüsusiyyətlərinin Paylanması Təsviri

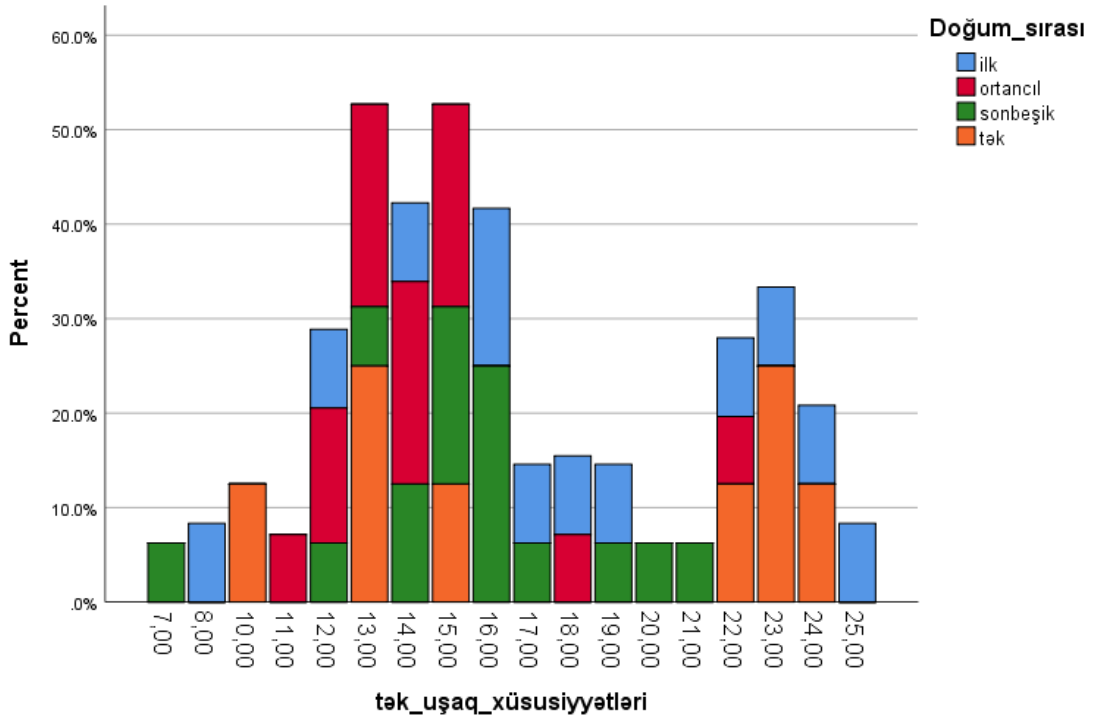
Şəkil 3.6

Sonbeşik Uşaq Xüsusiyyətlərinin Paylanması Təsviri

Şəkil 3.7

Tək Uşaq Xüsusiyyətlərinin Paylanması Təsviri

Əldə olunan məlumatların normal paylanıb – paylanmamasını müəyyən etmək üçün normallıq testlərindən istifadə edilmişdir. Normallıq testlərinin nəticələri cədvəl 3.10-da təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3.10

Normallıq Testlərinin Nəticələri (‘Kolmogorov-Smirnov’; ‘Shapiro-Wilk’)

Metod	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Stats.	DF	Sig.	Stats.	DF	Sig.
Şəxsiyyət Dəyərləndirməsi Sorğusu	0,0122	50	0,059	0,958	50	0,073

Normallıq testlərinin nəticələrindən əldə olunan göstəricilərə əsasən məlumatların normal paylandığı ($p>0,05$) müəyyən edilmişdir. Buna əsasən tədqiqat zamanı parametrik testlərdən istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Tədqiqat zamanı irəli sürülən fərziyyənin tədqiqi üçün One-way ANOVA analizindən istifadə edilmişdir. Müxtəlif şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişaf səviyyəsinin doğum sırası və bacı-qardaş sayına əsasən müqayisəli tədqiqindən əldə olunan nəticələr cədvəl 3.11-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3.11

Müxtəlif Şəxsiyyət Keyfiyyətlərinin İnkişaf Səviyyəsinin Doğum Sırasına Əsasən Müqayisəli Tədqiqindən Əldə Olunan Nəticələrin Təhlili (One-way ANOVA)

Şəxsi Keyfiyyətlərin Dəyərləndirilməsi	N	M	Ss		KT	Sd	KO	F	sig
Doğum Sırası				qruplararası	1.939	3	.646		
İlk	12	3.2500	0.5567	Qrupdaxili	7.508	46	.163		0.014
ortancıl	14	2.9167	0.7255	cəm	9.447	49		3.959	
sonbeşik	16	3.1958	0.7164						
tək	8	2.9781	0.7020						
Cəm	50	3.0844	0.6810						

Şəxsiyyət keyfiyyətlərinin dəyərləndirilməsindən əldə olunmuş ümumi nəticələrin təhlilindən məlum olur ki, qruplar arasında əhəmiyyətli fərq aşkar olunmuşdur ($F=3.959$; $p<0.05$). Gabriel testinin nəticələri cədvəl 3.12-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 3.12

Doğum Sırasına əsasən Şəxsiyyət Keyfiyyətlərinin İnkişafı Səviyyəsində Fərqlərin Müəyyən Edilməsi (Gabriel testi)

Doğum sırası	Doğum sırası	M	Ss	Sig.	Min	Max.
ilk	ortancıl	.54702*	.15894	.007	.1114	.9826
	sonbeşik	.28542	.15429	.344	-.1367	.7075
	tək	.31667	.18441	.425	-.1865	.8199
ortancıl	ilk	-.54702*	.15894	.007	-.9826	-.1114
	sonbeşik	-.26161	.14785	.396	-.6669	.1437
	tək	-.23036	.17906	.726	-.7168	.2561
sonbeşik	ilk	-.28542	.15429	.344	-.7075	.1367
	ortancıl	.26161	.14785	.396	-.1437	.6669
	tək	.03125	.17494	1.000	-.4417	.5042
tək	ilk	-.31667	.18441	.425	-.8199	.1865
	ortancıl	.23036	.17906	.726	-.2561	.7168
	sonbeşik	-.03125	.17494	1.000	-.5042	.4417

Doğum sırasına əsasən Şəxsiyyət Keyfiyyətlərinin Dəyərləndirilməsi nəticələrinin təhlilindən aydın olmuşdur ki, fərqli keyfiyyət qrupları üzrə əhəmiyyətli fərq aşkar olunmamışdır. Başqa sözlə desək, Doğum Sırası Nəzəriyyəsinə əsasən müxtəlif sıra üzrə qruplaşdırmış olduğumuz xüsusiyyətlər uşaqların doğum sırası ilə uyğunluq təşkil etməmişdir. Lakin ümumi dəyərləndirmə nəticələrinə əsasən ortancıl və ilk uşaqlar arasında əhəmiyyətli fərqlilik olduğu müəyyən olunmuşdur. Demək olar ki, bütün keyfiyyətlər üzrə ilk uşaqlar valideynləri tərəfindən ortancıl uşaqlara nisbətən daha yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu isə həm valideynlərin ilk uşaqlardan gözləntilərinin daha yüksək olmasına, həm də ilk uşaqlarda müəyyən keyfiyyətlərin daha qabarıq təzahürünə dəlalət edir.

Metod 3.

Uşaqların tərbiyəsində yalnız valideynlərin deyil, həm də bacı və qardaşların rolunu nəzərə alaraq, həmçinin onlar arasındakı münasibətlərin doğum sırasından asılılığını öyrənmək məqsədilə “Tamamlanmamış cümlələr metodundan istifadə etdik. Bu metodun tətbiqi üçün 13-15 yaş aralığında 50 şagirddən ibarət tədqiq olunanlar qrupu cəlb olunmuşdur. 52 şagirdin cinslər üzrə bərabərliyi təmin olunmuşdur. Onlardan 44%-i (23 nəfər) ilk, 10%-i (5 nəfər) ortancıl, 46%-i (24 nəfər) sonbeşik uşaqlardan təşkil olunmuşdur.

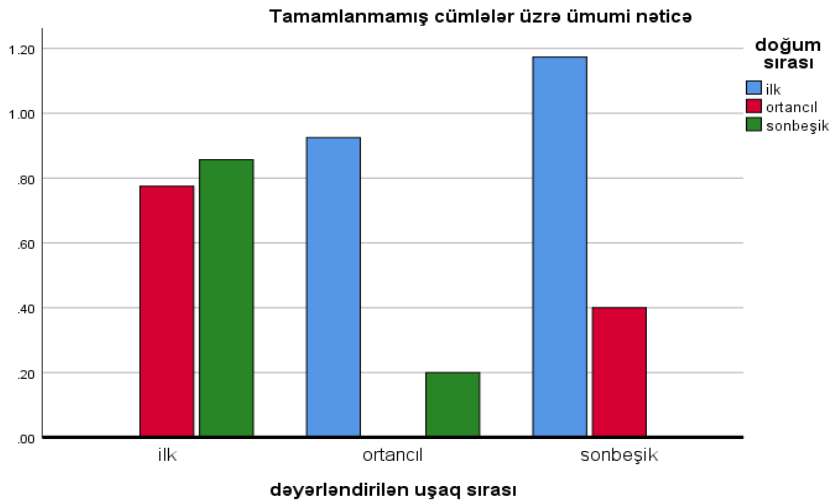
Cədvəl 3.13*Tədqiq olunanların sərbəst dəyişənlər üzrə paylanması cədvəli*

İştirakçıların doğum sırası		
<i>İlk</i>	<i>Ortancıl</i>	<i>Sonbeşik</i>
44% (23 nəfər)	10% (5 nəfər)	46% (24 nəfər)
İştirakçıların cins bölgüsü		
<i>Q</i>	<i>k</i>	
50% (26 nəfər)	50% (26 nəfər)	
İştirakçıların bacı-qardaş sayı		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
67% (35 nəfər)	31% (16 nəfər)	2% (1 nəfər)
Dəyərləndirilən uşağın doğum sırası		
<i>İlk</i>	<i>Ortancıl</i>	<i>sonbeşik</i>
52% (27 nəfər)	17% (9 nəfər)	31% (16 nəfər)

İştirakçılara 10 tamamlanmamış cümlədən ibarət material təqdim olunmuş, və cümlələri tamamlamaları istənilmişdir. Tədqiq olunanlar tərəfindən verilmiş cavablar müsbət, mənfi və neytral olaraq qruplaşdırılmışdır. Ümumi qiymətləndirmələrdən əldə olunmuş nəticələrin təsviri aşağıda verilmişdir.

Şəkil 3.8

Tamamlanmamış Cümlələr Testinin Ümumi Qiymətlərinin Təsviri

Verilmiş cavabların qiymətləndirilməsinin müsbətdən mənfiyə doğru artan xətt üzrə aparılmış olduğunu nəzərə alsaq, təsvirlərdə aşağıdan yuxarıya doğru qalxdıqca, verilmiş cavabların mənfiyə doğru getdiyini görmüş oluruq. Burada ilk uşaqların həm sonbeşik, həm də ortancil uşaqları nəzərdə tutaraq vermiş olduqları cavabların daha neqativ yönümlü olduğu diqqət çəkir.

Məlumatların normal paylanıb – paylanmadığını müəyyən etmək üçün “Kolmogorov-Smirnov” və “Shapiro-Wilk” testlərindən istifadə edilmişdir. Test nəticələri cədvəl 3.14-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.14

Normallıq Testlərinin Nəticələri (“Kolmogorov-Smirnov”; “Shapiro-Wilk”)

Metod	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Stats.	DF	Sig.	Stats.	DF	Sig.
Tamamlanmamış Cümlələr Testi	0,0298	52	0,200	0,974	52	0,748

Məlumatların normal paylandığını nəzərə alaraq parametrik testlərdən istifadə etdik. Eyni zamanda həm tədqiqatda iştirak edən uşağın, həm də qiymətləndirilən uşağın doğum sırasının ayrı-ayrılıqda nəticələrə təsirini aşkara çıxarmaq üçün One-way ANOVA testindən istifadə etdik. Nəticələr cədvəl 3.15-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 3.15

Qiymətləndirən Uşaqların Doğum Sırasına əsasən Tamamlanmamış Cümlələr Testinin Müqayisəli Tədqiqi (One – way ANOVA)

Qiymətləndirmə	N	M	Ss		KC	Sd	KO	F	sig
Doğum sırası				Qruplararası	1.075	2	0.538		
ilk	23	1.0870	0.35587	Qrupdaxili	5.416	49	0.111		0.01
ortancıl	5	0.7000	0.28284	cəm	6.491	51		4.864	
kiçik	24	0.8292	0.31689						
Cəm	52	0.9308	0.09701						

Müəyyən olunmuşdur ki, qiymətləndirən uşağın doğum sırasına görə Tamamlanmamış Cümlələr testinin nəticələrində əhəmiyyətli fərqlilik izlənilir. (F=4.864; p<0.05)

Fərqliliyin hansı iki qrup arasında olduğunu müəyyən etmək üçün Post Hoc testindən istifadə olunmuşdur. Tədqiq olunanların qruplar üzrə qeyri bərabər paylandığı nəzərə alınaraq Gabriel testindən istifadə olunmuşdur. Cədvəl 3.16-da test nəticələri təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 3.16

Qiymətləndirən Uşaqların Doğum Sırasına əsasən Tamamlanmamış Cümlələr Testində Fərqlərin Müəyyən Edilməsi (Gabriel testi)

Doğum_sırası	Doğum_sırası	M	Ss	Sig.	Min	Max.
ilk	ortancıl	0.3869*	0.1640	0.045	0.0064	0.767
	sonbeşik	0.2577*	0.0970	0.031	0.0183	0.497
ortancıl	ilk	0.3869*	0.1640	0.045	-0.7675	-0.064
	sonbeşik	0.1291	0.1634	0.783	-0.5072	0.248
sonbeşik	ilk	-0.2577*	0.0970	0.031	-0.4973	-0.018
	ortancıl	0.1291	0.1634	0.783	-0.2488	0.507

Gabriel testinin nəticəsinə əsasən müəyyən olmuşdur ki, böyük uşaqların test nəticəsi həm kiçik, həm də ortancıl uşaqlarla əhəmiyyətli fərqlilik göstərir (p<0.05). Yəni böyük uşaqlar tamamlanmamış cümlələrə həm ortancıl, həm də kiçik uşaqlara nisbətən daha neqativ yönümlü cavablar vermişdirlər.

Növbəti addımda qiymətləndirilən uşağın doğum sırasının nəticəyə təsirini aşkara çıxarmaq üçün One-way Anova testindən istifadə etdik. Nəticələr cədvəl 3.17-də verilmişdir.

Cədvəl 3.17

Qiymətləndirilən Uşaqların Doğum Sırasına əsasən Tamamlanmamış Cümlələr Testinin Müqayisəli Tədqiqi (One – way ANOVA)

Qiymətləndirmə	N	M	Ss		KC	Sd	KO	F	sig
Doğum sırası				qruplararası	0.872	2	0.436		
ilk	27	0.8444	0.28600	Qrupdaxili	5.619	49	0.115		0.02
ortancıl	9	0.8444	0.32059	cəm	6.491	51		3.802	
kiçik	16	1.1250	0.42190						
Cəm	52	0.9308	0.35675						

One-way ANOVA testinin təhlilinə əsasən qiymətləndirilən uşağın doğum sırasına görə test nəticələrində əhəmiyyətli fərqlilik olduğu müəyyən edilmişdir ($F=3.802$ $p<0.05$). Post Hoc testinin nəticələrinə əsasən fərqlilik göstərən qruplar müəyyən edilmişdir (cədvəl 3.18).

Cədvəl 3.18

Qiymətləndirilən Uşaqların Doğum Sırasına əsasən Tamamlanmamış Cümlələr Testində Fərqlərin Müəyyən Edilməsi (Gabriel testi)

Doğum_sırası	Doğum_sırası	M	Ss	Sig.	Min	Max.
ilk	ortancıl	0.0000	0.1303	1.000	-0.310	0.0000
	sonbeşik	-0.2805*	0.1068	0.032	-0.5421	-0.2805*
ortancıl	ilk	0.0000	0.1303	1.000	-0.310	0.3108
	sonbeşik	-0.2805	0.1411	0.141	-0.625	0.064
sonbeşik	ilk	0.2805*	0.1068	0.032	0.019	0.542
	ortancıl	0.2805	0.1411	0.141	-0.064	0.625

Müəyyən olunmuşdur ki, tamamlanmamış cümlələr testinin nəticələri qiymətləndirilən ilk və sonbeşik uşaqlar arasında əhəmiyyətli fərqlilik olduğunu göstərir. Belə ki, sonbeşik uşaqlar nəzərdə tutularaq verilən cavablar ilk uşaqlar nəzərdə tutularaq verilən cavablar əhəmiyyətli dərəcədə daha çox neqativ yönümlü xarakter daşıyır. Bu isə, böyük uşaqların sonbeşik uşaqlarla daha az uzlaşdığını və daha çox konflikt yaşadığını göstərir.

Tədqiqat zamanı irəli sürmüş olduğumuz fərziyyənin statistik əhəmiyyətliyi müəyyən olunmuşdur. Aqressivya səviyyəsinin uşaqların bacı – qardaş sayına əsasən əhəmiyyətli fərqlilik göstərdiyi müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat metodlarının tətbiqindən əldə olunmuş materialların təhlilinə əsasən irəli sürmüş olduğumuz əlavə fərziyyənin də statistik əhəmiyyətliyi qənaətinə gəlmiş oluruq. Doğum sırasının uşaqların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə təsiri səviyyəsində əhəmiyyətli fərqlilik izlənilməmiş, lakin ümumilikdə uşaqların doğum sırasına əsasən bir – birindən əhəmiyyətli fərqlilik göstərdiyi müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələrin əhəmiyyətlik dərəcəsinə əsasən statistik dürüstlük təmin edilmiş, irəli sürülmüş fərziyələrin eksperimental əhəmiyyəti olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqat işinin keyfiyyət və kəmiyyət təhlilindən əldə olunmuş nəticələr aşağıda ümumiləşdirilmiş şəkildə əks olunmuşdur:

- Bacı – qardaş sayından asılı olaraq uşaqlarda aqressivlik səviyyəsi fərqlilik göstərir;
- İkiuşaqlı ailədən olan məktəblilərdə aqressivlik səviyyəsi üçuşaqlı ailədən olan uşaqların aqressivlik səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşır;
- Uşaqların valideynləri tərəfindən şəxsiyyət dəyərləndirməsi nəticələrinə əsasən ortancıl uşaqlarla böyük uşaqlar arasında əhəmiyyətli fərqlilik görünür;
- Uşaqların biri – digərini qiymətləndirdiyi test nəticələrinə görə qiymətləndirilən rolunda böyük uşaqlar kiçik uşaqlarla əhəmiyyətli səviyyədə fərqlilik göstərir.

NƏTİCƏ

Ailə mövzusu üzrə tədqiqata sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, demoqrafiya, tibb, təhsil, siyasət, hüquq və s. kimi müxtəlif elm sahələrinin daxil olması səbəbindən fənlərarası metodoloji prinsiplərdən istifadə etməklə yanaşmaq lazımdır. Müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmış ekspertlərin əsərlərindən olan mütaliələr ailə problemləri ilə bağlı araşdırmaların nəticələrini zənginləşdirir və ailə məsələlərinin müxtəlif aspektlərini hərtərəfli başa düşməyi təmin edir. Azərbaycanda ailə və nikah problemləri üzrə tədqiqat qrupunun kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının tətbiqi müasir dövrdə ailə münasibətlərinin transformasiyasını, gender və ailə problemləri ilə bağlı vəziyyəti öyrənməyə imkan verir. Həm yerli, həm də beynəlxalq alim və təşkilatlar tərəfindən aparılan araşdırmalar son onillikdə Azərbaycan ailələrinin dinamikasına işıq salmaqla ümumiləşdirmə və qiymətləndirmələrin ümumiləşdirilməsinə öz töhfəsini verir.

Tədqiqat ailə funksiyalarının cəmiyyətdəki həyati rolunu ortaya qoyur, ailənin rifahına təsir edən dinamikanın dərk edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Ailə münasibətlərinin və ümumi rifahın formalaşmasında mənəviyyat, sosial və fərdi funksiyalar, ailələrdə emosional məmnunluq kimi amillər mühüm rol oynayır. Tədqiqat ailə dəyərləri, normaları və münasibətlərindəki uyğunlaşma və ya uyğunsuzluqları təhlil edərək, ailə üzvləri arasında ailə dinamikasına və emosional məmnuniyyətə dəyər və inancların təsirini vurğulayır. Bu amillərin başa düşülməsi və aradan qaldırılması sağlam ailə münasibətlərinin təşviqi və cəmiyyətdə ailənin uzunömürlülüyünün təmin edilməsi üçün vacibdir.

Şəxsiyyətin formalaşması əsasən üç əsas amil tərəfindən təyin edilir: irsiyyət, mühit və tərbiyə. İrsiyyət və tərbiyə istiqamətləri ümumilikdə ailə ilə əlaqəli amillərdir, mühit isə ailə daxilində formalaşan şəxsiyyətin seçdiyi mühitlə əlaqəlidir. Ailə münasibətlərinin uşağın şəxsiyyəti üzərində böyük təsiri olduğu və sağlam ailə mühiti yaradılmasının uşaqların psixi inkişafında əhəmiyyətli olduğu araşdırmalarla sübut olunmuşdur. Valideynlərin uşaqlarına qarşı münasibətləri, təlim-tərbiyə üsulları və ailədəki münasibətlər, uşaqların gələcəkdəki davranış və münasibətlərini formalaşdırır. Ailənin quruluşu, bacı-qardaşların sayı, yaş fərqi kimi faktorlar da şəxsiyyətin formalaşmasında rol oynayır. Bağlanma nəzəriyyəsi, uşaqların erkən yaşlardakı bağlanma təcrübələrinin şəxsiyyətlərini və gələcəkdəki münasibətlərini təsirlədiyini vurğulayır. Sağlam inkişafın həyatın ilk dövründən başladığı və özünüqavrayışın başqaları ilə əlaqədə formalaşdığı da nəzərə alınmalı olan mühüm bir amildir. Psixanalitik nəzəriyyələr, özünüqavrayışın erkən uşaqlıqda başqaları ilə əlaqədə formalaşdığını və bu dövrdə yaşanan təcrübələrin mənlilik bütünlüyünü təsir etdiyini vurğular.

Ənənəvi olaraq, bacı-qardaşlar ortaq bioloji valideynləri paylaşan iki fərd kimi müəyyən edilir. Bundan əlavə, yalnız bir valideyni paylaşan və ya heç bir valideyni paylaşmayan şəxslər

də bacı-qardaş sayılırlar. Qardaş əlaqəsi adətən böyük uşağın doğulmasından dərhal sonra kiçik qardaşı ilə ilk tanış olduqdan sonra başlayır və bu əlaqə bir insanın həyatı boyu yaşadığı ən uzunmüddətli münasibət ola bilər.

Tədqiqat sübut edir ki, ailə daxilində hər bir uşaq hətta eyni ailə daxilində müxtəlif şəraitdə böyüyür. Məsələn, ilk doğulan uşaqlar evdə yeganə uşaq olduqları üçün tez-tez bütün diqqəti alırlar, bu da ikinci uşaq doğulanda dinamikanın dəyişməsinə səbəb olur. İkinci uşağın mövqeyi birinci uşaqdan fərqlidir, bacı-qardaşlar arasında rəqabətə səbəb olur, inadkarlıq, dominantlıq, hakimiyyəti qəbul etməkdən imtina kimi amillər onların ailə daxilində mövqelərini formalaşdırır. Uyğunlaşdırılmış tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin bacı-qardaşlara differensial rəftarı bacı-qardaş münasibətlərinin istiliyinə təsir edə bilər.

Valideynlər övladları üçün evlilik münasibətlərində və qarşılıqlı əlaqə zamanı nümunə rolunu oynayır və bununla da bacı-qardaş münasibətlərinə təsir göstərilir. Məsələn, valideynlər münaqişələri konstruktiv şəkildə həll etdikdə, uşaqları üçün müsbət davranışları modelləşdirir və bununla da mənfi davranışları azaldır. Bununla belə, münaqişəli evlilik münasibətlərinin daha düşmən və mənfi qardaş və valideyn-övlad münasibətləri ilə əlaqələndirilməsi gözlənilir. Araşdırmalar göstərib ki, evlilik münaqişəsinin yüksək səviyyədə olduğu mühitlərdə bacı-qardaşlar münaqişələrdən daha çox emosional təsirlənirlər. Bu, valideynlərin bacı-qardaş münasibətlərinə təsir göstərdiyini göstərir, lakin müşahidə yolu ilə öyrənmə yeganə mexanizm deyil.

Araşdırmalar göstərib ki, evlilik və bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyəti əlaqəlidir və valideyn-övlad münasibətləri də bu əlaqədə vasitəçi rol oynaya bilər. Valideynlər arasında qarşılıqlı artıqca, valideynlər və uşaqlar arasında münasibətlər daha mənfi və hətta rəddedicidir. Bundan əlavə, valideynlər və uşaqlar arasında müsbət münasibət səviyyəsinin qardaş-qardaş münasibətlərinin müsbət və ya mənfi xarakteri ilə əlaqəli olduğu aşkar edilmişdir. Uşaqlar erkən və orta uşaqlıq dövründə valideynlərinə nisbətən bacıları ilə daha çox vaxt keçirirlər. Buna görə də, həyatlarında əhəmiyyətli şəxsiyyətlər olan bacı-qardaşlarla münasibətlərin keyfiyyətinə diqqət yetirmək, onların inkişafını qiymətləndirmək üçün yaxşı bir yoldur. Rəqabət, isti münasibət, münaqişə və düşmənçilik kimi bacı-qardaş münasibətlərinin keyfiyyət göstəriciləri kimi müxtəlif əlaqələr ölçüləri müəyyən edilmişdir. Ailə daxilində böhranlarla üzləşməsinə baxmayaraq, bacı-qardaşlar bir-birini dəstəkləyə bilər, lakin münaqişələr, rəqabət və düşmənçilik də bacı-qardaş münasibətlərinin bir hissəsidir.

Tədqiqatlardan birində 11-13 yaş arası məktəb yaşlı uşaqlar, bacı-qardaşları ilə münasibətlərini xarakterizə etdiyinə inandıqları ən vacib ölçülər haqqında müsahibə veriblər. Onlar dostluq (93%), qardaşlarına heyranlıq (81%), müsbət sosial davranışlar (77%) və

emosional yaxınlığı (65%) münasibətlərinin ən müsbət tərəfləri kimi qeyd ediblər. Digər tərəfdən düşmənçilik (91%) və münaqişəni (79%) ən mənfi cəhətlər kimi qeyd ediblər.

Bizim özümüzün də apardığımız tədqiqatın nəticələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, uşaqlarda doğum sırasının və bacı-qardaş sayının onların şəxsi keyfiyyətlərinə təsiri mövzusunun tədqiqinə yönəlmiş bu tədqiqat işinin eksperimental təhlili zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Bacı – qardaş sayından asılı olaraq uşaqlarda aqressivlik səviyyəsi fərqlilik göstərir: İkiuşaqlı ailədən olan məktəblilərdə ümumi aqressivlik səviyyəsi üçuşaqlı ailədən olan uşaqların aqressivlik səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşır.

İkiuşaqlı və təkuşaqlı olan məktəblilərin psixoloji aqressiya səviyyəsi üçuşaqlı ailədən olan məktəblilərin psixoloji aqressiya səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşır;

- Uşaqların valideynləri tərəfindən şəxsiyyət dəyərləndirməsi nəticələri doğum sırasına görə bir birindən əhəmiyyətli fərqlilik göstərir:

Uşaqların valideynləri tərəfindən şəxsiyyət dəyərləndirməsi nəticələrinə əsasən ortancıl uşaqlarla böyük uşaqlar arasında əhəmiyyətli fərqlilik görünür.

-Uşaqların biri – digərini qiymətləndirdiyi test nəticələrinə görə böyük uşaqlar həm kiçik həm də ortancıl uşaqlarla əhəmiyyətli səviyyədə fərqlilik göstərir:

Uşaqların biri – digərini qiymətləndirdiyi test nəticələrinə görə qiymətləndirilən rolunda böyük uşaqlar kiçik uşaqlarla əhəmiyyətli səviyyədə fərqlilik göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə. S. Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Bakı: 2003. s. 385
2. Ə.Əlizadə, A.N.Abbasov. Ailə. Bakı, 1989

Türk dilində ədəbiyyat:

3. Adler, A. (1927). İnsan Tanıma Sanatı. (Çev. K. Şipal). Ankara: Say Yayınları.
4. Adler, A. (1998). Sorunlu Okul Çocuğu. (Çev. K. Şipal). İzmir: Cem Yayıncılık.
5. Amerikan Psikiyatri Birliğı. (2014). Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı (Çev. E. Köroğlu). Ankara: Hekimler Yayın Birliğı.
6. Bilge, Y. (2018). Kişilik Bozuklukları ve Savunma Mekanizmaları. *Electronic Turkish Studies*, 13(10), 145-167.
7. Çağatay, S. E. (2014). Üniversite Öğrencilerinin Çocukluk Çağı Travmatik Yaşantı Düzeyi ile Bağlanma Stilleri ve Savunma Mekanizmaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
8. Çakır, K. ve Şen, E. (2012). Psikolojik Doğum Sırasına Göre Adil Dünya İnancı.
9. Dikici, E. (2014). Doğu-Batı Ayrımı Ekseninde Oryantalizm Ve Emperyalizm/Orientalism And İmperialism Within The Concept Of East- West Division. *Journal of History Culture and Art Research*, 3(2), 45-59.
10. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(32), 57-69.
11. Erdemgil, E. (2018). Kurumun Bilinçdışı Savunma Mekanizmalarının Çocuk/Genç İşçilere Hizmet Verenlerin Bakış Açısıyla Araştırılması. (Yüksek Lisans). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
12. Ezer, H. İ. (2017). Ergenlik Döneminde Yaygın Kullanılan Savunma Mekanizmaları ile Psikolojik Sağlık ve Mutluluk Düzeyi Arasındaki İlişki: Hatay İl Merkezi Örneğı. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
13. Gürhan, C. (2018). Kişilik Gelişimi. Pegem Atıf İndeksi, 123-163.
14. Hafızoğlu, A. D. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Savunma Mekanizmaları ile Duygusal Şemaları Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
15. Karasar, N. (2008). Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler. Ankara: Nobel Yayınları.

16. Kaya, A. ve Bozkur, B. (2017). Kadercilik Eğilimi İle Özyeterlik İnancı Ve Savunma Mekanizmaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Ege Eğitim Dergisi, 18(1), 124-145.
  17. Nurdan Güleç, Savunma mekanizmaları ve psikopatolojik tanı ilişkisi Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
  18. Oktan, V., Odacı H. ve Çelik, Ç. B. (2014). Psikolojik Doğum Sırasının Psikolojik Sağlamlığın Yordanmasındaki Rolünün İncelenmesi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 14(1), 140-152.
  19. Özbay, F. (2014). Akralık ve Komşuluk İlişkileri. Türkiye'de Aile Yapısı Araştırmaları Tespit ve Öneriler. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Türkiye Aile Yapısı Araştırması İleri Analiz Raporu, 56-87.
  20. Özdemir, O., Özdemir, P. G., Kadak, M. T. ve Nasıroğlu, S. (2012). Kişilik Gelişimi. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4(4), 566-599.
  21. Öztürk, O. ve Uluşahin, Aylin. (2014). Ruh Sağlığı ve Bozuklukları. Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri
  22. Reyhan, B. (2017). Travma Sonrası Stres Bozukluğu Tespit Edilen ve Edilmeyen Deprem Mağdurlarının Kişilik Özellikleri ve Kullandıkları Savunma Mekanizmaları Açısından Karşılaştırılması. (Yüksek Lisans Tezi). Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kıbrıs.
  23. Samuel T. Gladding - Aile Terapisi, Tarihi, Kuram ve Uygulamaları (tr)
  24. Sayıl, I. (1996). Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ders Kitabı. Ankara: Antip Aş Yayınları.
- İngilis dilinde ədəbiyyat:
25. 39-83.
  26. Adler, Alfred. The Individual Psychology of Alfred Adler. Ed. H.L. Ansbacher and R.R. Ansbacher. New York: Harper & Row, 1 956.
  27. Adolescence. Encyclopedia, 23-32. Freud, A. (1989). Ego ve Savunma Mekanizmaları. (Çev. Y. Erim). İstanbul: Bağlam Yayınları.
  28. Agger, E. M. (1988). Psychoanalytic Perspectives On Sibling Relationships. Psychoanalytic Inquiry, 8(1), 3-30.
  29. Andrews, G., Singh, M. ve Bond, M. (1993). The Defense Style Questionnaire. Journal of Nervous and mental Disease, 181(4), 246-256.
  30. Ansari, M. A. (2008). Correlation Of Obsessive Compulsive Disorder With Birth Order-One. Journal of The Liaquat University Of Medical And Health Sciences, 7(2), 129-132.

31. Birtchnell, J. (1997). Mental Illness In Sib Ships Of Two And Three. *British Journal of Psychiatry*, 119, 481–487.
32. Black S. E., Devereux P. J., Salvanes K. G. The More the Merrier? The Effect of Family Composition on Children's Education. Bonn. Discussion Paper No. 1269. 2004. 48c.
33. Blackman, J. S. (2004). *101 Defenses: How The Mind Shields Itself*. Routledge.
34. Bollas, C. (2017). *The Shadow of The Object: Psychoanalysis of The Unthought Known*. Routledge.
35. Bowins, B. (2010). Personality Disorders: A Dimensional Defense Mechanism Approach. *American Journal of Psychotherapy*, 64(2), 153-169.
36. BRETT, C. (ED.): 1997, *Understanding Life: An Introduction to the Psychology of Alfred Adler*, England: Oneworld Publications.
37. BRODY, G. H., STONEMAN, Z., MCCOY, J. K.: 1994, "Forecasting Sibling Relationships in Early Adolescence from Child Temperaments and Family Processes in Middle Childhood", *Child Development*, 65/3, s. 771-784
38. BRODY, G. H.: 1998, "Sibling Relationship Quality: Its Causes and Consequences", *Annual Review of Psychology*, 49/1, s. 1-24.
39. Cannon W. B. (1929). *Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage*. New York: D. Appleton & Co. Erişim Adresi
<https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F10013-000> Chambers, J. C., Bickhard, M. H. ve Lambeth, G. S. (2001). Otto Kernberg's Object Relations Theory: A Metapsychological Critique. *Theory & Psychology*, 11(5), 687-711.
40. Chandola, R. ve Tiwari S. C. (2016). Birth Order Significantly Affects The Mental Health Emotionally As Well As Psychologically. *The international journal of Indian Psychology*, 3(4), 96-104.
41. CICCIRELLI, V. G.: 1995, *Sibling Relationships across the Life Span*, NY: Plenum Press.
42. Conley, J. J. (1980). Family Configuration As An Etiological Factor In Alcoholism. *Journal of Abnormal Psychology*, 89(5), 670-679.
43. Cramer, P. (1991). *The Development of Defense Mechanisms: Theory, Research And Discussion Of The Scales*. New York: Springer-Verlag.52
44. Cramer, P. (1998). Coping And Defense Mechanisms: What's The Difference? *Journal of Personality*, 66(6), 919-946.
45. Cramer, P. (2000). Defense Mechanisms In Psychology Today: Further Processes For Adaptation. *American Psychologist*, 55(6), 637-645.

46. Cramer, P. (2006). *Protecting The Self: Defense Mechanisms in Action*. Guilford Press.
47. David Stoop and James Masteller (10 Şubat 1997). *Forgiving Our Parents, Forgiving Ourselves: Healing Adult Children of Dysfunctional Families*. Regal
48. Defense Mechanisms And Late-Life Health. *Personality and Individual Differences*, 55(2), 85-89.
49. Dittes, J. E. "Birth Order and Vulnerability to Differences in Acceptance." *American Journal of Psychology* 16 (1961): 358.
50. Downey, D. (2001). Number Of Siblings And Intellectual Development: The Resource Dilution Explanation. *American Psychologist*, 56(6-7), 497-508.
51. Drareau, M., Roten, Y. D., Perry, J. C. ve Despland, J. N. (2003). A Study Of Stability And Change İn Defense Mechanisms During A Brief Psychodynamic Investigation. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 191(8), 496-502.
52. Dudley, G. E. (1978). Effects Of Sex, Social Desirability, And Birth Order On The Defense Mechanisms Inventory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46(6), 1419-1426.
53. Dunn, J. (1988). Sibling Influences On Childhood Development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 29(2), 119-127.
54. Eckstein, D. ve Kaufman, J. A. (2012). The Role Of Birth Order İn Personality: An Enduring Intellectual Legacy Of Alfred Adler. *Journal of Individual Psychology*, 68(1), 60-74.
55. Fan, F., Zhang, Y., Yanyun, Y. ve Mo, L. (2011). Symptoms Of Posttraumatic Stress Disorder, Depression, And Anxiety Among Adolescents Following The 2008 Wenchuan Earthquake İn China. *Journal of Traumatic Stress*, 24(1), 44-53.
56. Flett, G. L., Besser, A. ve Hewitt, P. L. (2005). Perfectionism, Ego Defense Styles, And Depression: A Comparison Of Self-Reports Versus Informant Ratings. *Journal of Personality*, 73(5), 1355-1396.
57. Forer, Lucille. *The Birth Order Factor*. New York: David McKay Company, 1 976.
58. Franz, J. (2015). *Birth Order* Gale Encyclopedia of Children's Health: Infancy Through
59. Freud, A. (2016). *Çocuklukta Normallik ve Patoloji*. (Çev. A.N. Babaoğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
60. Freud, S. ve Strachey J. E. (1964). *The Standard Edition Of The Complete Psychological Works Of Sigmund Freud*. Oxford: Macmillan. Gençoğlu, C. ve Kalkan M. (2015). Psychological Birth Order and Optimism İn High School. *International Online Journal of Educational Sciences*, 7(3), 215-228.

61. FURMAN, W., BUHRMESTER, D.: 1985, "Children's Perceptions of The Personal Relationships in Their Social Networks", *Developmental Psychology*, 21/6, s. 1016-1024.
62. FURMAN, W., BUHRMESTER, D.: 1992, "Age and Sex Differences in Perceptions of Networks of Personal Relationships", *Child Development*, 63/1, s. 103-115.
63. Godarzi, A. M., Kianpoor, F., Nezhad, M. Z. (2007). Analysis Of Relationship Between Schizophrenia And Birth Order Of Children. *Journal of Applied Sciences*, 7(21), 3307-3331.
64. GOETTING, A.: 1986, "The Developmental Tasks of Siblingship over the Life Cycle", *Journal of Marriage and The Family*, 48/4, s. 703-714.
65. Gustafson, C. (2010). *The Effects of Birth Order on Personality*. (Unpublished Master Thesis). The Faculty of the Alfred Adler Graduate School: Minneapolis.
66. Heer D. Effects of sibling number on child outcomes. *Ann. Rev. Sociology*. 1985. 11(85). pp. 27-67
67. Heng, G.; Hui, C. (2016), The relationship between birth order and big five personality dimensions. *Personality and social psychology*.
68. Jefferson, T.J., Herbst, J.H., & McCrae, R.R. (1998). Associations of birth-order and personality traits: evidence from self-reports and observer ratings. *Journal of Research in Personality*, 32, 498-509.
69. JENKINS, J. M., SMITH, M. A.: 1990, "Factors Protecting Children Living in Disharmonious Homes: Maternal Reports", *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29/1, s. 60-69.
70. Kidwell, J. (1981). Number Of Siblings, Sibling Spacing, Sex, And Birth Order: Their Effects On Perceived Parent-Adolescent Relationships. *Journal of Marriage and Family*, 43(2), 315-332.
71. Klein, S. (1984). Birth order and introversion-extraversion. *Journal of Research in Personality*, 18, 110-113.
72. Kohut, H. (2011). *The search for the self: selected writings of Heinz Kohut*. Karnac Books.
73. Kohut, H. ve Miriam, E. E. (1987). *The Kohut Seminars On Self Psychology And Psychotherapy With Adolescents And Young Adults*. WW Norton & Company. 54
74. Kroeber, T. C. (1963). *The Coping Functions of The Ego Mechanisms*. New York: Atherton Press.

75. Krueger, R. F., Caspi, A., Moffitt, T. E., Silva, P. A. ve McGee, R. (1996). Personality Traits Are Differentially Linked To Mental Disorders: A Multitraitmultidiagnosis Study Of An Adolescent Birth Cohort. *Journal of Abnormal Psychology*, 105(3), 299-311.
76. Lundin, R. W. ve Ashton, H. (1979). *Theories And Systems Of Psychology*, Lexington, MA: Heath.
77. Malone, J. C., Cohen, S., Liu, S. R. ve Vaillant, G. E. (2013). Adaptive Midlife
78. McGhee, P. ve Pistoiesi, E. (1979). *Humor: Its Origin and Development*, San Francisco: WH Freeman.
79. MCHALE, S. M., UPDEGRAFF, K. A., WHITEMAN, S. D.: 2012, "Sibling Relationships and Influences in Childhood and Adolescence", *Journal of Marriage and Family*, 74/5, s. 913-930.
80. McLeod S.A. (2014), theories of personality. Retrieved from www.simplepsychology.com/personality-theories.html.
81. McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic Diagnosis: Understanding Personality Structure In The Clinical Process*. Guilford Press.
82. Michalski, R.L. & Shackelford, T.K. (2002). An attempted replication of the relationships between birth-order and personality. *Journal of Research in Personality*, 36, 182-188.
83. Nicke, R. ve Egle, U. T. (2006). Psychological Defense Styles, Childhood Adversities And Psychopathology In Adulthood. *Child Abuse & Neglect*, 30(2), 157-170.
84. Pappas S. (2013), personality theories and personality types. Retrieved from www.livescience.com
85. Paulhus, D.L., Trapnell, P.D., & Chen, D. (1999) Birth-order effects on personality and achievement within families. *Psychological Science*, 10, 482-488.
86. Pellitteri, J. (2002). The Relationship Between Emotional Intelligence And Ego Defense Mechanisms. *The Journal of Psychology*, 136(2), 182-194.
87. Phillip, S.M. (1998, February). Birth order and Personality—Not Again! Paper presented at the Annual Meeting of the Eastern Psychological Association, Boston, MA.
88. Putter, P. (2003). The Effects Of Birth Order On Depressive Symptoms In Early Adolescence. *Perspectives in Psychology*, 6, 9-18. 55
89. RAFFAELLI, M.: 1992, "Sibling Conflict in Early Adolescence", *Journal of Marriage and the Family*, 54/3, s. 652-663.
90. Richardson, Ronald W. and Lois A Richardson. *Birth Order and You*. Vancouver: SelfCounsel Press, 1 990.

91. Rodgers, R., Callahan, S. ve Chabrol, H. (2004). Revision Of The Translation Of Certain Items In The French Version Of PDQ-4 (Personality Diagnostic Questionnaire, Hyler, 1994). *L'Encephale*, 30(4), 408-409.
92. Rohrer, J. (2017). Probing Birth-Order Effects On Narrow Traits Using Specification-Curve Analysis. *Psychological Science*, 28(12), 1821-1832.
93. Sarah MS, (2012). Psychodynamic theories of personality. Retrieved April 11, 2017 from Explorable.Com: [https://explorable.com / psychodynamic-theories-of-personality](https://explorable.com/psychodynamic-theories-of-personality)
94. Saroglou, V. ve Fiasse, L. (2003). Birth Order, Personality, And Religion: A Study Among Young Adults From A Three-Sibling Family. *Personality and Individual Differences*, 35(1), 19-29.
95. Schachter, S. *The Psychology of Affiliation*. Stanford: Stanford University Press, 1 959.
96. Sears, R., Maccoby, E., Levin, H. *Patterns of Child Rearing*. Evanston: Row Peterson, 1 1 95 7.
97. Shulman, B. H. (1977). Birth Order And Ordinal Position: Two Adlerian Views. *Journal of Individual Psychology*, 33(1), 114-121.
98. Shulman, B. H. (1977). Birth Order And Ordinal Position: Two Adlerian Views. *Journal of Individual Psychology*, 33(1), 114-121.
99. Siegel, A. M. ve Kohut H. (2008). *The Psychology Of The Self*, Routledge.
100. Toman, Walter. *Family Constellation: Its Effects on Personality and Social Behavior*. 3rd ed. New York: Springer Publishing Company, 1 976.
101. Wagner M., Schubert H. Family size: A review // *Journal Genetic Psychology*. 1985. N 146(1). P. 65 - 78.
102. WHITEMAN, S. D., MCHALE, S. M., SOLI, A.: 2011, "Theoretical Perspectives on Sibling Relationships", *Journal of Family Theory & Review*, 3/2, s. 124-139.
103. Zajonc R., Marcus H., Marcus G. The order puzzle // *J. Personal. and Soc. Psychol.* 1979. N 37(8). P. 1325 - 1341.

Rus dilində ədəbiyyat:

104. Ахутина Т.В. Нейропсихологическая диагностика, обследование письма и чтения младших школьников / Под общей редакцией Т.В. Ахутиной, О.Б. Иншаковой. М.: В. Секачев, 2008. 128 с.
105. Ахутина, Т.В. Пылаева Н.М. Диагностика развития зрительно-вербальных функций. М.: «Академия», 2003. 64 с.

106. Выготский Л.С. Проблема развития и распада высших психических функций // Психология развития человека. - М.: Смысл, Эксмо, 2004. С. 548-563
107. Думитрашку Т.А. Структура семьи и когнитивное развитие детей // Вопросы психологии. 1996. № 2. С. 104-113
108. Канаева Л.А. Академические достижения детей из многодетных семей // Фундаментальные исследования. 2013. № 8. С.1217-1221
109. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. 3-е изд. М.: Академический проект. 2000. 512 с.
110. Фотекова Т.А. Развитие высших психических функций в школьном возрасте. Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им.Н.Ф.Катанова, 2004. 164 с.
111. Черткова Ю.Д. Влияние фактора наличия сиблингов на когнитивное развитие близнецов [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. N 1(3). URL: <http://psystudy.ru>
112. Школьная успеваемость и конфигурация семьи / Гавриш, Н.В. Зырянова, С.Б. Малых Школа здоровья. 1994. Т. 1, № 1. С. 37–49.
113. Современные этнические процессы в СССР. М.: Наука, 1977, гл.

Əlavələr

Əlavə 1.

Sevanə Həsənova

Xülasə

Ailə anlayışı insanların birlikdə yaşaması üzərində qurulan, müxtəlif funksiyaların yerinə yetirən və özündə bəzi problemləri ehtiva edən bir anlayışdır. Dəyişən həyat standartlarına və sosial quruluşa baxmayaraq ailə anlayışı öz əsas funksiyalarını hər zaman qoruyub saxlayır. Belə ki, ailə mühiti uşağın ilk qrup təcrübəsidir və uşağın öz ailəsindəki rolu uşağın fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına təsir göstərir. Uşağı böyüdəcək şəxs onun valideynləri, nənə-babası, yaxud bioloji bağı olmayan biri də ola bilər. Bütün hallarda uşağın böyüdüüyü ailənin onun şəxsiyyətinə təsiri qaçınılmazdır. Sevgi dolu, dəstəkləyici və etibarlı bir ailə mühiti, uşağın özünə hörmətini, öz-özünə inamını və emosional bağ qurmağına kömək edir.

İnsanın öz ailəsində doğulduğu sıra da fərdin şəxsiyyətinin, xarakterinin, intellektinin inkişafında mühüm rol oynayır. Doğum sırasına əlavə olaraq, ailədəki bacı-qardaşların sayı şəxsiyyətin inkişafını başa düşmək üçün kritik bir dəyişən kimi ortaya çıxmışdır. Daha böyük ailə ölçüləri çox vaxt fərdi şəxsiyyətləri daha da formalaşdırmağa bilən daha mürəkkəb sosial qarşılıqlı əlaqələri və resursların bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Ailədə uşaqların sayının və onların doğulma qaydasının şəxsiyyət və intellektə təsiri problemi psixoloqları, sosioloqları, müəllimləri və iqtisadçıları çox maraqlandırır. Dissertasiya işi həm doğum sırasının, həm də bacı-qardaşların sayının uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına necə təsir etdiyini hərtərəfli təhlil etməklə mövcud tədqiqatlara əsaslanmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın əsas məqsədi – uşağın şəxsiyyətinin inkişafında doğum sırası və bacı-qardaş sayının oynadığı rolu araşdırmaq və aydınlaşdırmaqdır. Bu tədqiqat müxtəlif bacı-qardaş mövqeləri və ailə ölçüləri ilə əlaqəli xüsusi şəxsi keyfiyyətləri müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın obyektı – ailə vahidlərindəki uşaqlar, habelə onların bacı-qardaşlar arasındakı mövqeləridir.

Tədqiqatın fərziyyəsi – Uşaqlarda aqressivlik səviyyəsi doğum sırası və bacı – qardaş sayına əsasən bir – birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əlavə fərziyyə - Doğum sırası və bacı-qardaşların sayı uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İlk doğulan uşaqların orta və son doğulan uşaqlarla müqayisədə fərqli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini nümayiş etdirəcəyi və böyük ailələrdən olan uşaqların kiçik ailələrdən olanlara nisbətən fərqli şəxsi keyfiyyətlər nümayiş etdirəcəyi fərz edilir.

Tədqiqat zamanı Buss Perri Aqressiya Sorğusuna (Arnold H. Buss və Mark Perry, 1992 - adaptasiya: Psixologiya Elmi Tədqiqat İnstitutu) əsasən uşaqların doğum sırası və bacı-qardaş

sayına əsasən onların aqressivlik səviyyəsi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli fərqlilik olduğu müəyyən edilmişdir.

Abstract

The concept of family is a concept based on people living together, performing various functions and containing some problems. Despite the changing living standards and social structure, the concept of family has always preserved its basic functions. Thus, the family environment is the child's first group experience, and the child's role in his family affects the development of the child's individual personality traits. The person who will raise the child can be his parents, grandparents, or someone who is not biologically related. In all cases, the influence of the family in which the child grows up on his personality is inevitable. A loving, supportive, and secure family environment helps a child build self-esteem, self-confidence, and an emotional bond.

The order in which a person is born in his family also plays an important role in the development of an individual's personality, character, and intellect. In addition to birth order, the number of siblings in the family has emerged as a critical variable for understanding personality development. Larger family sizes often imply more complex social interactions and resource sharing that can further shape individual identities. Psychologists, sociologists, teachers and economists are very interested in the effect of the number of children in the family and the order of their birth on personality and intelligence. The dissertation aims to build on existing research by comprehensively analyzing how both birth order and the number of siblings affect the development of a child's personal qualities.

The main goal of the research is to investigate and clarify the role played by birth order and the number of siblings in the development of a child's personality. This study aims to identify specific personal qualities associated with different sibling positions and family sizes.

The object of the study is children in family units, as well as their position among siblings. Hypothesis of the study - The level of aggression in children differs significantly from each other based on the order of birth and the number of siblings. Additional hypothesis - Birth order and the number of siblings significantly affect the development of a child's personal qualities. It is hypothesized that first-born children will exhibit different personality traits compared to middle- and last-born children, and that children from large families will exhibit different personality traits than those from small families.

According to the Buss-Perry Aggression Questionnaire (Arnold H. Buss and Mark Perry, 1992 - adaptation: Psychological Scientific Research Institute), it was determined that there is a significant difference in the development of children's aggressiveness and personality qualities based on the order of birth and the number of siblings.

Buss Perri Aqressiya Sorğusu

Bu tədqiqat uşaqlarda doğum sırasının və bacı-qardaş sayının onların şəxsi keyfiyyətlərinə təsirini qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılır. Sorğu könüllülük prinsipinə əsaslanır. Burada qeyf etdiyiniz heç bir məlumat elmi məqsədlərdən başqa heç bir şəkildə istifadə edilməyəcək və paylaşılmayacaqdır. Suallara səmimi cavab vermənizi xahiş edirik. Qeyd edilən cavabların məxfiliyi tam şəkildə qorunur.

Təlimat: Aşağıda verilən sualları 5 ballıq sistemdə qiymətləndirin.					
① Qətiyyən razı deyiləm, ② Razı deyiləm, ③ Ola bilər, ④ Razıyam, ⑤ Tamamilə razıyam					
Məni çox təhrik etsələr, başqa adama əl qaldıra bilərəm	①	②	③	④	⑤
Çox vaxt insanlarla razılaşmadığımı görürəm	①	②	③	④	⑤
Bəzən hiss edirəm ki, mənimlə haqsız davranırlar	①	②	③	④	⑤
Elə insanlar var ki, məni o qədər qıcıqlanırlar ki, mən dava etməyə başlayıram	①	②	③	④	⑤
İnsanlar mənimlə razılaşmadıqda, özümə mübahisələrə girməməyə kömək edə bilmirəm	①	②	③	④	⑤
Bəzən heç bir səbəb olmadan qəfildən özümdən çıxıram	①	②	③	④	⑤
Görünür ki, bəzi insanlar həmişə uğurlu imkanlar əldə edirlər	①	②	③	④	⑤
Tanıdığım insanları təhdid etmişəm	①	②	③	④	⑤
Mənim dostlarım deyir ki, mən bir az mübahisəli insanam	①	②	③	④	⑤
Əsəbimə hakim olmaqda çətinlik çəkirəm	①	②	③	④	⑤
Maraqlıdır, niyə bəzən hər şeyə bu qədər əsəbi oluram	①	②	③	④	⑤
Bəzən özümü hər an partlamağa hazır "barıt çəlləyinə" bənzədirəm	①	②	③	④	⑤

Şəxsiyyət qiymətləndirmə sorğusu

Bu tədqiqat uşaqlarda doğum sırasının və bacı-qardaş sayının onların şəxsi keyfiyyətlərinə təsirini qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılır. Sorğu könüllülük prinsipinə əsaslanır. Burada qeyf etdiyiniz heç bir məlumat elmi məqsədlərdən başqa heç bir şəkildə istifadə edilməyəcək və paylaşılmayacaqdır. Suallara səmimi cavab vermənizi xahiş edirik. Qeyd edilən cavabların məxfiliyi tam şəkildə qorunur.

Şəxsi Məlumatlar	
<ul style="list-style-type: none"> • Adınız, soyadınız: _____ • Yaşınız: _____ • Cinsiniz: ☐ Qadın ☐ Kişi • Ailədə neçə övladınız var ? A) 1 B) 2 C) 3 D) 4 və daha çox • Sorğuda qiymətləndirəcəyiniz uşağın doğum sırasını qeyd edin. A) İlk B) Ortancıl C) Sonbeşik D) Tək • Cinsi: ☐ Qadın ☐ Kişi 	
Qiymətləndirmə	
Əzmlilik	1 2 3 4 5
Liderlik	1 2 3 4 5
Tənbəl	1 2 3 4 5
İntellektual	1 2 3 4 5
Sosial	1 2 3 4 5
Ünsiyyətçi	1 2 3 4 5
Ailəyə bağlılıq	1 2 3 4 5
Egoist	1 2 3 4 5
Agresivlik	1 2 3 4 5
Kompromissə gedən	1 2 3 4 5
Məsuliyyətçilik	1 2 3 4 5
Qısqaneçlik	1 2 3 4 5
Diqqət çəkməyi sevir	1 2 3 4 5
Yaradıcılıq	1 2 3 4 5
Perfeksionizm	1 2 3 4 5
Dostcanlı	1 2 3 4 5
Mərhəmətli	1 2 3 4 5
Ədalətli	1 2 3 4 5
Məqsədli	1 2 3 4 5
Səbirsiz	1 2 3 4 5

Tamamlanmamış cümlə sorğusu

Bu tədqiqat uşaqlarda doğum sırasının və bacı-qardaş sayının onların şəxsi keyfiyyətlərinə təsirini qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılır. Sorğu könüllülük prinsipinə əsaslanır. Burada qeyf etdiyiniz heç bir məlumat elmi məqsədlərdən başqa heç bir şəkildə istifadə edilməyəcək və paylaşılmayacaqdır.

Suallara səmimi cavab vermənizi xahiş edirik. Qeyd edilən cavabların məxfiliyi tam şəkildə qorunur.

Şəxsi Məlumatlar	
<ul style="list-style-type: none"> • Adınız, soyadınız: _____ • Yaşınız: _____ • Cinsiniz: ☐ Qadın ☐ Kişi • Ailədə neçə uşaqsınız ? A) 1 B) 2 C) 3 D) 4 və daha çox • Ailədə neçənci uşaqsınız ? A) İlk B) Ortancıl C) Sonbeşik D) Tək • Qiymətləndirəcəyiniz bacı və qardaş ailədə neçənci uşaqdır ? A) İlk B) Ortancıl C) Sonbeşik D) Tək 	
Qiymətləndirmə	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Bəzən bacımın (və ya qardaşımın) məndən .... 2. Bacımın (və ya qardaşımın) olması məni .... 3. Mən istəyərdimki mənim bacım (və ya qardaşım)..... ..... 4. Adətən mənim bacım (və ya qardaşım)..... ..... 5. Mən bacımla (və ya qardaşım)la vaxt keçirməyi ..... çünki .... 6. Mən bacımı (və ya qardaşımı) çox sevirəm, lakin .... 7. Düşünürəmki anam (və ya atam) bacımı (və ya qardaşımı) məndən daha çox..... ..... 8. Bacımla (və ya qardaşım)la bizi fərqləndirən əsas cəhət o..... ..... 9. Bacımla (və ya qardaşım)la bizim oxşar cəhətimiz .... 10. Məncə evin ..... övladı olmaq yaxşıdır. Çünki 	